

आशा भरुवा
ASHA BHARWA
3665

ओम् ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ उपस्थित्यादौ संसर्गभानप्रयोजकं शब्दादिशब्दबोधे संसर्गभानप्रयो-
 १ जकं किमित्याकांक्षायामाह शाब्दबोधे चेति अत्र च शब्दस्वरूपकः शाब्दबोधे इत्यत्र नि-
 रूपितत्वे सप्तम्यर्थः तस्य च भाषाधात्वर्थविषयतायामन्वयः एकपदार्थ इत्यत्रानुयोगि-
 त्वं सप्तम्यर्थः अपरपदार्थस्येत्यत्र प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः तयोः संसर्गपदार्थे निरूपक-
 तासम्बन्धेनान्वयः संसर्गमय्यादापदार्थत्वाकांक्ष्यातदुक्तं तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वम् ॥
 तस्यापि धात्वर्थविषयतायामन्वयः आख्यातस्य आश्रयत्वमर्थः तस्यापि संसर्गप-
 ५ दार्थे न्वयः तथा च एकपदार्थनिष्ठानुयोगितानि रूपकः अपरपदार्थनिष्ठ प्रतियोगि-
 तानि रूपकसंसर्गः शाब्दबोधनिरूपित आकांक्ष्याप्रयोज्यविषयताविशिष्टाश्रयताया-
 नित्याकारकः शाब्दबोधः शाब्दबोधनिरूपिताविषयतासंसर्गताविषयताचाकांक्ष्या

३

प्रयोज्या बोध्याख्या बोध्या ये च संसर्गमय्यापदार्थो विषयता तृतीयार्थोऽभेदः तस्य धात्व-
 र्थविषयतायामन्वयः अन्यत्सर्वं पूर्ववदिति वदन्ति ते ह्यसंसर्गमय्यादापदार्थादधिकस्य
 विषयतारूपस्य कल्पनेन तदुत्तरं प्रकृत्यादित्यादभेदार्थे तृतीयायाः कल्पनेन च गौरवा-
 दुक्तरीतिर्नादरणिग्या आकांक्ष्यावादिमते तु संसर्गमय्यादाशब्दार्थः कारणाविशेषः स-
 च आकांक्ष्यारूपः इति न कश्चिद्विवादः पदार्थपदार्थतावच्छेदकयोः यः संसर्गस्तस्या-
 ११ कांक्ष्याभाष्यत्वनिराकरणा य एकपदार्थानुयोगिक अपरपदार्थप्रतियोगिक इत्यु-
 क्तं तत्रापरपदार्थश्च भेदविशिष्टो बोध्यः अथात्रैकत्वस्य पदेऽन्वयः अहोस्वित्पदार्थ-
 १ न्वयः तत्र नाद्यः तथा सति भेदोऽपि किं प्रतियोगिक इति जित्वासायामुपस्थितत्वादे-
 कपदप्रतियोगिक एवेति एकपदप्रतिपाद्यार्थानुयोगिकः एकपदप्रतियोगिक भेदवि-

ओम् २ शिष्टं यत्पदं तत्पदार्थप्रतियोगिकः संसर्गः इत्याद्यर्थोपपन्नोपचति इत्यादौ पञ्चादिरूप
 पदस्यैकेन एकत्वविशिष्टपदप्रतियोगिकभेदविशिष्टपदस्याभावेन फले व्यापारे खराड
 सः शक्तिं स्वीकुर्वतां नवीनानां मते फलव्यापारयोः योऽनुकूलारव्यः संसर्गस्तस्य प्राकांक्ष्या
 भाष्यत्वान्नपपत्तिः किञ्च एवकारस्य लेख्यशब्दस्य इतरयोगव्यवच्छेदे खराडसः शक्ति
 रितिसर्वेषां सिद्धान्तः तत्र इतरोभेदः योगः सम्बन्धः व्यवच्छेदोऽभावः तस्मिन्नितरयोगा
 पदार्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनान्वयः तथा च यत्किञ्चित्पदार्थप्रतियोगिकभेदवि
 शिष्टसम्बन्धप्रतियोगिकाभावइति बोधो जायते तत्रैवकारपदस्यैकेनाभावान्वितस्वप्रति
 योगिकत्वस्य प्राकांक्ष्याभाष्यत्वेन स्यात् नान्यः तथा सति एकत्वविशिष्टोऽयः पदार्थः तदनु
 योगिकः एकपदार्थत्वेन विवक्षितपदार्थप्रतियोगिकभेदविशिष्टोऽयः पदार्थः तत्प्रतियो २

गिक इत्याद्यर्थे जाते पञ्चतीत्यादौ एकपदजन्यप्रतीतिमुख्यविशेष्यत्वरूपव्यापारपदार्था
 नुयोगिकत्वस्य तादृशपदार्थप्रतियोगिकभेदविशिष्टपदजन्यप्रतीतीयमुख्यविशेष्यता
 रूपविक्रितिपदार्थप्रतियोगित्वस्य च सत्त्वेन दोषाभावेऽपि नीलोद्यट इत्यादौ प्रभेदसंसर्ग
 स्यैकांक्ष्याभाष्यत्वेन स्यात् नीलपदार्थद्यटपदार्थयोरेक्यात्पदार्थतावच्छेदके एकत्वस्या
 न्वये तु एकत्वविशिष्टोऽयः पदार्थतावच्छेदकः सतदवच्छिन्नानुयोगिताक एकत्वविशि
 ष्टपदार्थतावच्छेदकप्रतियोगिकभेदविशिष्टपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताइ
 त्यर्थे जाते प्रकृते नीलत्वद्यटत्वयोर्भेदात् दोषाभावेऽपि पञ्चपदस्य लोमलाङ्गुलावच्छिन्ने
 शक्तिः तत्र लाङ्गुलप्रतियोगिकपञ्चनुयोगिकस्य शक्तिभाष्यसमवायसम्बन्धस्याप्राकां
 क्ष्याभाष्यत्वं दुर्वारमेव स्यात् तत्र एकत्वविशिष्टपञ्चत्वरूपपदार्थतावच्छेदकावच्छि

ॐ ३ नानुयोगिकत्वस्य एकत्वविशिष्टपशुत्वरूपपदार्थतावच्छेदकप्रतियोगिकभेदविशिष्टोप-
 लाङ्गुलत्वरूपपदार्थतावच्छेदकस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च सत्त्वात् किञ्च देवदत्तस्य
 गुरुकुलमित्यादौ निरूपितत्वं व्यर्थः तस्य संसर्गमप्योदयाभाष्यत्वं तत्र देवदत्तपदार्थस्य गु-
 रूत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः तथा च देवदत्तनिरूपितं यद्गुरुत्वं तदाश्रय इति बोधः इ-
 दानि निरूपितत्वस्यापि आकांक्षाभाष्यत्वं न स्यात् एकत्वविशिष्टो योगुरुत्वरूपपदार्थताव-
 च्छेदकस्तदवच्छिन्नानुयोगिकत्वस्य तत्रासत्त्वात् गुरुत्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकतयोपस्थि-
 तेऽप्य यदि वैकपदार्थ इत्यत्र पदार्थत्वं यदजन्यप्रतीतिविषयताश्रयत्वमेव तत्र घटकविष-
 यतायामेव एकत्वान्वयः तथा च एकत्वविशिष्टायापदजन्यप्रतीतिया विषयता तदाश्रयानुयो-
 गिकः तादृशविषयता प्रतियोगिकभेदविशिष्टायापदजन्यप्रतीतीया मुख्यविषयता तदाश्रया

प्रतियोगिकः संसर्गः इत्याद्यर्थे प्रकृते एकत्वविशिष्टा गुरुपदजन्योपस्थितिया गुरुत्वनिष्ठा विषय-
 ता तदाश्रयगुरुत्वानुयोगिकत्वस्य तादृशविषयता प्रतियोगिकभेदविशिष्टाया देवदत्तपदजन्योप-
 स्थितिया देवदत्तनिष्ठा मुख्यविशेष्यता तदाश्रयप्रतियोगिकत्वस्य निरूपितत्वसंसर्गसत्त्वात् त-
 स्याकांक्षाभाष्यत्वं सिद्धम् लाङ्गुलपञ्चोपार्थः शक्तिभाष्यसमवायसम्बन्धस्तस्य नाकांक्षाभाष्य-
 त्वम् एकत्वविशिष्टायापशुपदजन्योपस्थितिया विषयता तत्प्रतियोगिकभेदविशिष्टाया-
 पशुपदजन्योपस्थितिया मुख्यविशेष्यता नास्ति नहि लाङ्गुलनिष्ठा विषयतायाः पशुपदजन्यो-
 पस्थितीया मुख्यविशेष्यतात्वमस्तीति तादृशविशेष्यताश्रयप्रतियोगिकत्वस्य तत्रासत्त्वात्
 इत्यञ्जनकोपि दोष इत्युच्यते तदाद्यदो नास्तीत्यादौ काशिस्य घटसत्त्वेऽपि प्रयागस्य घटाभा-
 वमादाय भूतले घटो नास्तीति प्रयोगवारणाय अभावे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं

उ० म०
४

सम्बन्धेन धर्मि पारतंत्र्येणान्वयस्यावस्यस्विकर्तव्यतया तत्रत्यस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
सम्बन्धस्याकांक्षाभाष्यत्वेन स्यात् न च उभयन्नपदार्थत्वं पदजन्योपस्थितितीयविषयताश्रयत्वमे
वास्तु एवञ्च एकत्वविशिष्टं नञ्पदजन्योपस्थितिपञ्चमावनिष्टविषयताश्रयानुयोगिकत्वस्य
तादृशविषयताप्रतियोगिकभेदविशिष्टघटपदजन्योपस्थितितीयघटत्वनिष्टविषयतातदाश्र
यप्रतियोगिकत्वस्य सत्त्वात् निरुक्तसम्बन्धस्य आकांक्षाभाष्यत्वस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम्
घटानुयोगिकघटत्वप्रतियोगिकसमवायस्यापि तथात्वेन आकांक्षाभाष्यत्वस्य दुर्वारत्वात् य
त्तु देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ गुरवेव त्वनिरूपितगुरुत्ववत्त्वरूपसम्बन्धेन देवदत्तादेरन्व
ये घटो नास्तीत्यादावपि घटादीनामेव स्ववृत्तिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनान्वये
पदजन्योपस्थितिमुख्यविशेष्यतायामेवैकत्वस्यान्वयं कृत्वा कुत्रापि दोषस्यासत्त्वेऽपि नानुपयो
न

४

गः परीस्कारस्येति चेन्न देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ यथा कथंचिन्निर्वाहेऽपि घटाभावयथा इत्याका
रकज्ञानोत्तरं घटत्वकत्वेनाभावमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायस्यानुभाविकृत्वेन घटत्वस्या
पि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनान्वयस्यावस्यकतया घटो नास्तीत्यादौ निरुक्तदोषस्य दु
र्वारत्वात् अनुव्यवसायत्वञ्च ज्ञानविषयज्ञानत्वम् तच्च घटत्वस्य प्रतियोगितया पिशाब्बबोधभा
ने ज्ञानीयविषयतायाः तत्रासत्त्वात् नैव संभविष्यति किञ्च स्वयमन्यत्रोभयविधया अनुव्यवसा
याभावे सिद्धान्तितत्वेन परस्परग्रन्थविरोधमिवावस्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेना
भावे घटत्वस्यान्वयः स्विकर्तव्यः एवञ्च किमत्रैकपदार्थ इत्यादितत्परिस्करणियमिति चेत्सत्यम्
अनुयोगिनिष्ठोपस्थितिविषयतानिरूपितविषयताभिन्नप्रतियोगिवाचकपदप्रयोज्योपस्थिति वि
षयताश्रयं पदार्थत्वं तथान्वानुयोगिनिष्ठपदजन्योपस्थिति विषयता विशिष्टः संसर्गः आकांक्षा

उम.
५ प्रयोज्यविषयताश्रयोभवतीति फलितोर्थः विषयतावैशिष्ट्यञ्च संसर्गस्वाश्रयानुयोगिकत्वस्वनि
रूपितविषयताभिन्नप्रतियोगिवाचकपदप्रयोज्योपस्थितीय विषयताश्रयप्रतियोगिकत्वे तदुभ
यसम्बन्धेन घटो नास्तीत्यादौ अनुयोग्यभावः तन्निष्ठाया न ज प द ज न्योपस्थितिया विषयता तदा
श्रयोभावः तदनुयोगित्वम् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता क त्वरूपसंसर्गत्वं तादृशविषयतानिरूपि
ता विषयताभावत्वनिष्ठा तादृशविषयताभिन्ना विषयताप्रतियोगिवाचकघटपदप्रयोज्योप
स्थितिः यविषयता घटत्वनिष्ठानदाश्रयाप्रतियोगिकत्वमप्यस्ति अनुयोगिनिष्ठ पदजन्योपस्थि
तिया विषयता विशिष्टत्वस्य सत्त्वात् आकांक्षाभाष्यत्वं सुलभम् देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ प्र
नुयोगिगुरुत्वनिष्ठाया गुरुपदजन्योपस्थितिया विषयता तदाश्रयगुरुत्वानुयोगिकत्वस्य तादृ
शविषयतानिरूपितविषयताभिन्नायाप्रतियोगिवाचकपदप्रयोज्योपस्थितीया देवदत्तनि। ५

या विषयता तदाश्रयप्रतियोगिकत्वस्य अनिरूपितत्वाख्यसंसर्गसत्त्वात् तस्याप्याकांक्षाभाष्यत्वेनो
नुपपन्नं घटत्वप्रतियोगिकघटानुयोगिकसमवायस्यापि आकांक्षाभाष्यत्वं घटत्वनिष्ठविषयता
यो घटपदजन्योपस्थितीयघटनिष्ठविषयतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात् त्वनिरूपितविषयताभिन्न
विषयताश्रयप्रतियोगिकत्वस्यासत्त्वेन तादृशसमवाये निरुक्तोभयसम्बन्धेन अनुयोगिनिष्ठ पदज
न्योपस्थितीयविषयता विशिष्टत्वस्याभावात् ननु यत्र घटपदात् तत्पदाच्च घटत्वावच्छिन्नस्योप
स्थितिः तत्रानुयोगिनिष्ठाया पदजन्योपस्थितीयविषयता सा तत्पदजन्योपस्थितीया तादृशविषय
तानिरूपितत्वं न घटत्वनिष्ठ घटपदजन्योपस्थितीयविषयतायामिति अनुयोगिनिष्ठोपस्थितीयवि
षयतानिरूपितविषयताभिन्नायाप्रतियोगिवाचकघटपदजन्योपस्थितीया घटत्वनिष्ठाविषयता
तादृशविषयताश्रयप्रतियोगिकत्वस्य सत्त्वात् घट इत्यादौ घटत्वप्रतियोगिकसमवायस्याकां

उम
६

स्याभाष्यत्वापत्तिरिति चेन्न अनुयोगिनिष्ठोपस्थितीयविषयतायां स्ववाचकपदप्रयोज्यत्व
निवेशनेन तत्पदप्रयोज्योपस्थितीयविषयतायामनुयोगिवाचकघटपदप्रयोज्यत्वाभावादन
योगिनिष्ठोपस्थितीयविषयतापदेन न तस्याग्रहणमपि न घटपदप्रयोज्योपस्थितीयविषयताया
मेवेति तादृशविषयतायामेवेति तादृशविषयतानिरूपितत्वस्य घटत्वनिष्ठविषयतायां सत्त्वात्
न तादृशविषयताश्रयप्रतियोगिकत्वं समवायस्येत्यदोषः यदि च घट इत्यादौ एकत्वप्रतियोगिक
घटानुयोगिकसमवायस्याकांक्ष्याभाष्यत्वेन समवायस्यैक्यात् घटानुयोगिकघटत्वप्रतियोगि
कसमवायस्याकांक्ष्याभाष्यत्वं दुर्वारमेव तदाऽऽनुयोगिताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयता
भिन्नविषयताप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयतानिरूपितसंसर्गताऽऽकांक्ष्याप्रयोज्येत्यर्थकरणो
न तादृशसमवायस्याकांक्ष्याभाष्यत्वं वारणीयं तथा हि वैशिष्ट्यं चानुयोगितायाविषयतायां स्व ६

सामानाधिकरण्यस्वप्रयोजकपदप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन घट इत्यादौ घटनिष्ठा घटपदजन्यो
पस्थितीयविषयता तस्यामनुयोगिता सामानाधिकरण्यमस्ति एवमनुयोगिता प्रयोजकघटपद
प्रयोज्यत्वमप्यस्ति अनुयोगिताविशिष्टविषयता घटपदप्रयोज्योपस्थितीया घटनिष्ठा तादृशवि
षयतानिरूपिता विषयता घटत्वनिष्ठा तादृशविषयताभिन्नविषयतास्तु पदजन्योपस्थितीया ए
कत्वनिष्ठा तादृशविषयता प्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयता समवायसम्बन्धावच्छिन्न एकत्व
त्वावच्छिन्न प्रकारताख्यतादृशविषयतानिरूपिता समवायनिष्ठा संसर्गता तस्याऽऽकांक्ष्याभाष्य
त्वसंपन्ने घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गतायास्तु न तथा प्रकारताभेदेन संसर्गतायाभेदात्
न न्वेवमपि प्रभेदेन नीलविशिष्टघटत्वावच्छिन्नस्य तत्पदजन्योपस्थितिस्तत् तात्पर्येणान
च्छिद्यस्य प्रयोगोस्ति नीलपदजन्य नीलत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितिः नीलस्य चाभेदसम्ब

उम
७

न्येन नीलविशिष्टघटेऽन्वयस्तत्र नीलः स इति वाक्ये नीलाद्यनुयोगिकनीलप्रतियोगिकाभेदसं
सर्गस्याकांक्ष्याभाव्यत्वानापत्तिदुर्वारैव तथा हि निरुक्तौ भयसम्बन्धेनानुयोगिताविशिष्टवि
षयता घटनिष्ठा दृशविषयतानिरूपितविषयतानीलनिष्ठा तत्पदजन्योपस्थितीयातादृश
विषयतानिरूपिता विषयतानीलनिष्ठा तत्पदजन्योपस्थितीयातादृशविषयतानिरूपिता वि
त्वनिष्ठा वच्छेदकतारव्यातादृशविषयतानिरूपितत्वमेव नीलनिष्ठा नीलपदजन्योपस्थि
तीयविषयतायामिति अनुयोगिताविशिष्टविषयतानिरूपिताविषयताभिन्नत्वाभावात् ता
दृशविषयताप्रयोज्यायाशाब्दबोधीयाप्रकारतारव्याविषयतादृशविषयतानिरूपिताभेदनिता
संसर्गतायाऽप्राङ्क्ष्याभाव्यत्वानापत्तिस्पष्टेवेति चेत् तत्र ब्रूमः नीलः स इत्यत्र नील इत्यु
द्देश्योवाविधेयः नाद्यः प्रभेदसंसर्गस्य लेप्रकारतायां विधेयता वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमे

वेति ग्रन्थकारशैलिसिद्धत्वात् नाप्यन्यः विधेयांशोऽधिकावगाहित्वाभावेन तादृशस्य लेऽ
भेदान्वयबोधस्यैव दुर्लभत्वात् तस्मात्सर्वथाऽप्रप्रमारायमेव स्यात् तादृशप्रयोगस्य ततश्चा
नुयोगिताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयतानिरूपितासंसर्ग
ताऽप्राकांक्ष्याप्रयोज्येत्यर्थः कलितः वैशिष्ट्यञ्च पूर्वोक्तभयसम्बन्धेन नीलो घट इत्यादौऽप्र
नुयोगिताविशिष्टविषयता घटनिष्ठातादृशविषयतानिरूपितविषयता घटत्वनिष्ठाता
दृशविषयताप्रयोज्यशाब्दबोधीय घटत्वनिष्ठाप्रकारतारव्यातादृशप्रकारतानिरूपित
संसर्गताऽप्रभेदनिष्ठाऽप्राङ्क्ष्याभावे वेतिलक्षणासमन्वयः सर्वत्र स्वयमूहनीयः तत्रापि
दंबोध्यं अनुयोगिताविशिष्टविषयतानिरूपितासर्वापि विषयताऽनुयोगिताविशिष्टवि
षयताप्रयोजकपदप्रयोज्या इत्यपेक्षिताग्रन्यथायत्राभेदेन नीलविशिष्टघटत्वावच्छि

ओम
८

नोपस्थितिः तत्तत्तात्पर्येणान्यथैवः प्रयुक्तः स एव विधेयः नीलपदात् नीलत्वावच्छिन्नो
पस्थितिः तत्तत्तात्पर्येणान्यथैवः प्रयुक्तस्तत्र नीलः स इति वाक्यं जन्यशाब्दबोधे नीलघटप्र
तियोगिकनीलानुयोगिकप्रभेदसंसर्गताया आकाङ्क्षाभाष्यत्वानापत्तिः तत्र तादृशविषय
ताप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात् तथा हि निरुक्ते भयसम्बन्धेनानुयोगिताविशि
ष्टविषयता नीलपदप्रयोज्योपस्थितीयानीलनिष्ठातादृशविषयतानिरूपितविषयतानीलत्व
निष्ठा नीलपदजन्योपस्थितीयानादृशविषयतानिरूपितविषयता तत्पदजन्योपस्थितीयासा
वच्छिन्नानीलनिष्ठातादृशविषयतानिरूपिताविषयता तत्पदजन्योपस्थितीयानीलत्वनि
ष्ठातादृशविषयतानिरूपिताविषयता घटनिष्ठा तत्पदजन्योपस्थितीयासावच्छिन्नातादृ
शविषयतानिरूपिताविषयता घटनिष्ठा तत्पदजन्योपस्थितीयासावच्छिन्नातादृशविष

यतानिरूपिताविषयता घटत्वनिष्ठातादृशविषयतानिरूपितविषयता तत्पदजन्योपस्थिती
या घटनिष्ठानिरवच्छिन्नातादृशविषयता प्रयोज्यप्रकारता प्रभेदसंबन्धावच्छिन्नानीलघटत्वा
वच्छिन्नातादृशप्रकारतानिरूपितत्वमभेदनिष्ठसंसर्गतायामेवेति स्पष्टं निरुक्तप्रकारता
निरूपितत्वविरहात् आकाङ्क्षाभाष्यत्वानापत्तिरपि स्पष्टा पूर्वोक्तदिशा एतादृशप्रयोगस्या
प्रामाण्येन नयस्यैव प्रकारता वच्छेदकत्वं तस्यैव विषयता वच्छेदकत्वस्य इदानीं सत्त्वात्
॥ तन्निवेशेन नीलनिष्ठा अनुयोगिता विशिष्टा यानीलनिष्ठाविषयता तादृशविषयता प्रयोज
कनीलपदप्रयोज्यत्वस्यानुयोगिता विशिष्टविषयता परंपरयानिरूपिताया घटनिष्ठाविषय
ता तत्पदप्रयोज्योपस्थितीयानिरवच्छिन्ना तस्यामभावानानुयोगिता विशिष्टविषयतानिरूपिता
याविषयता अपितु नीलत्वादिनिष्ठातादृशविषयता प्रयोज्यप्रकारताप्युदासिना तादृशप्रकार

ओम्.
८

नानिरूपितत्वस्याभेदनिवृत्तसंसर्गतायां सत्त्वात् नानुपयतिरिति तथाच अनुयोगिताविशिष्ट
विषयताविशिष्टविषयताप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितासंसर्गताश्चाङ्स्याप्रयोज्योतिफलितोर्थः
पूर्वत्रवैशिष्ट्यञ्चानुयोगितायां विषयतायां स्वसमानाधिकरणेपस्वप्रयोजकपदप्रयोज्यत्वो
भयसम्बन्धेन परत्रविषयतावैशिष्ट्यञ्चविषयतायां स्वप्रयोजकपदप्रयोज्यत्वस्वनिरूपित
त्वोभयसम्बन्धेन प्रत्रनिरूपितत्वं साक्ष्यात् परंपरासाधारणाविवक्षितमितिलक्षणासमन्वा
यः सर्वत्रस्वयमूहनियमिति शुभमस्तु ॥ सूचीकटाह न्यायेनाह अभेदश्चेति प्रातिपदिका
र्थेत्यत्र अनुयोगित्वं सप्तम्यर्थः स्वसमानविभक्तिकेत्यादिनिविशिष्टपदानि पदेनेत्यनेनान्वयः
जन्यत्वं तृतीयार्थः उपस्थापितस्येति उपपूर्वस्याधातोः स्थितिरूपोऽर्थः कृत्प्रत्ययस्य विषय
ताप्रयोऽर्थः तथाच प्रातिपदिकार्थानुयोगिकः स्वसमानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिविषय

पताश्रयार्थप्रतियोगिकोऽभेदः सरव आकाङ्क्षाप्रयोज्यो भवतीति बोधः क्रमेणोदा
हरति यथानीलोद्यतनीलद्यतमानपेत्यादाविति इदं स्वसमानविभक्तिकेनेत्यस्योदाहर
णमिति द्वितीयस्य नीलद्यतमानयेत्यादि तृतीयस्य गोगृष्टिरित्यादिकं अत्रविशेष्यस्य पूर्व
निपातार्थः गोकोटाद्यवति इत्यादिशास्त्रेण समासः प्रातिपदिकार्थो गोरूपः तदनुयोगि
कत्वमस्ति स्वव्यवहितोत्तरपदं गृष्ट्यादिपदं तज्जन्योपस्थितिविषयीभूतोर्थः गृष्ट्यादित
त्पूतियोगिकत्वमपि अभेदसम्बन्धेऽस्तीतिलक्षणासमन्वयः विभक्तिकत्वमिति विभक्तिप्र
कृतिकत्वमित्यर्थः विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिति विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादित्यत
मत्वेन एतेन किमत्र विभक्तिविभाजकत्वम् प्रथमात्वादेरेव न तु सुत्वादाविति तत्परिस्करणी
य इति वदन्तः परास्तः परित्यज्य अन्यतमत्वप्रवेशे गौरवमित्युच्यते तदा प्रथमत्र परिस्कारः सु

ओम.
१०

कस्तादृ
शभेदव
त्ता ५

प्रविशिष्टजातिमत्त्वं विभक्तिविभाजकत्वं वैशिष्ट्यञ्च सुप्रत्ययाप्यत्वस्याश्रयवृ
त्तिश्रावणाप्रत्यक्ष्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवृत्तित्रित्वसमनि
यतोभयसम्बन्धेन प्रथमात्वे स्वव्याप्यत्वमस्ति एवंस्वे सुप्रत्ययतदाश्रयः सुप्रवृत्तिश्राव
णाप्रत्यक्ष्यविषयतावच्छेदकीभूतधर्मः सुप्रत्ययरूपं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदः
सुप्रत्ययमात्र इत्याकारं घटादौ तदवृत्तियत्त्वे जसगतत्रित्वं तादृशभेदवत्तां घटादौ तद
वृत्तियत्त्वे जसगतत्रित्वं तत्समनियतमप्यस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टा
जातिप्रथमात्वरूपेति तस्याविभक्तिविभाजकत्वं संपन्नं एवं द्वितीयत्वादिनामपि विभक्ति
विभाजकत्वं बोध्यं सुप्रत्यादि जातौ सुप्रत्ययाप्यत्वस्य सत्वेऽपि त्रित्वसमनियतत्वाभावात्
द्वितीयसम्बन्धस्यासत्वेन नातिप्रसङ्गः एवं सुप्रत्ययापि सुप्रौजसित्येतत् तदवृत्तित्रित्वा

यनधिकरणोऽप्रमादौ वृत्तित्वेन तत्समनियतत्वाभावात् न विभक्तिविभाजकत्वं समनि
यतत्वं हि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तादृशत्वस्य तृतीयाचतुर्थिपञ्चमेतत् घटकटाडसुवृ
त्तित्वसमनियतत्वेऽपि सुप्रत्ययाप्यत्वेऽपि च न तत्रातिव्याप्तिः तादृशत्वस्य स्वाश्रयताडसुवृ
त्तिश्रावणाप्रत्यक्ष्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदस्वादिवृत्तित्वाभा
वात् न च स्वाश्रयवृत्ति सुप्रत्यादिरूपश्रावणाप्रत्यक्ष्यविषयतावच्छेदकधर्मोवच्छिन्नप्रति
योगिताकभेदवत् भ्यामवृत्तित्वस्य तादृशत्रित्वसत्वात् उक्तापत्तिः तादवस्थे वेति वाच्यम् स्वा
श्रयवृत्तित्वविशिष्टत्रित्वसमनियतत्वसम्बन्धेन सुप्रत्ययविशिष्टजातिरूपधर्मस्य स
त्वेन विवक्षितत्वात् तत्त्वे स्वाश्रयवृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यत्वसमानाधिकरणाश्रवणा
प्रत्यक्ष्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वेन तदुभयसम्बन्धेन

ओम्
११

प्रकृतेस्त्वेत्सुपृत्वं तदाश्रयोभ्यामिति तद्वृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यं तद्वृत्तित्वे नोस्ति स्वतादात्म्यस्य तत्र सत्त्वे
पि स्त्वेभ्यामवृत्तिवित्त्वं तत्समानाधिकरणं प्रावराप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मोभ्यामृत्वरूपः
तद्वृत्तिवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदोभ्यामृत्त्ववान्नेत्याकारकत्वाद्दृशभेदवति प्रमादौ वृत्तित्वा
भावेन द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वादिति स्त्वेत्याश्रयवृत्तिर्न विशिष्टवित्त्वं मुदा सिने तत्समानेयत
त्वस्य भ्यामृत्वरूपजातो वाधितत्वेन निरुक्तसम्बन्धेन सुपृत्त्वविशिष्टत्वस्य भ्यामृत्वरूपजा
तावत्सत्त्वात् तनाभ्यामृत्त्वस्य विभक्तिविभाजकत्वं प्रथमात्वादौ तु सुपृत्त्वविशिष्टत्वस्य सत्त्वात् तनाव्या
प्तिः तथा हि स्वाश्रयसुप्रौजसूत्येतद्वृत्तित्वविशिष्टवित्त्वं तद्वृत्तित्वमेव तत्र स्वतादात्म्यस्य एवं स्व
समानाधिकरणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मोवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदवज्जसादिवृत्ति
त्वस्य च सत्त्वादिति तादृशवित्त्वसमनियतत्वसम्बन्धेन सुपृत्त्वविशिष्टत्वस्य प्रथमात्वरूपजातो सत्त्वात्

स्याविभक्तिविभाजकत्वं स्पष्टमेवेति बोध्यं स्वादिष्टि अन्यतमत्वस्य विभक्तिविभाजकत्वस्य वारणा यत्नस्य
 रोजातिपदार्थस्याभिनिवेशः अथवा स्वव्याप्यश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माभावत्वत्वसम्बन्धेन
 सुपूर्त्वविशिष्टजात्यसाधारणाधर्मवत्वम् विभक्तिविभाजकत्वम् तच्च प्रथमात्वादिनामेव संभवति जस
 त्वादीनान्तु तन्नेषां श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वस्यैव सत्वात् अन्यतमत्वादिनान्तु श्रावणप्र
 त्यक्षविषयतावच्छेदकत्वेऽपि जातित्वाभावात् नोक्तदोषावकाशः ननु सुत्वस्य सुपूर्त्वव्याप्यश्रावणप्र
 त्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माभावानीरुक्तसम्बन्धे सुपूर्त्वविशिष्टजातिसुत्वरूपे तद्रूपासाधारणा
 धर्मवत्वस्य सत्वात् तस्य विभक्तिविभाजकत्वापत्त्या प्रथमान्न द्वितीयान्तप्रतिपाद्ययोः सुन्दरीरमा
 वित्यादौ भेदसम्बन्धेन शाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न सुत्वस्य सङ्कितसम्बन्धेन सुत्वपदवत्त्वनैव
 सर्वसामंजस्ये जातित्वस्विकारे मानाभावात् ॥ इति श्रीमद्गुरुचरणाः यत्तु सुपूर्त्वविशिष्टजातित्वं वि

भक्तिविभाजकत्वं वैशिष्ट्यं च सुपुत्रस्य जातो स्वव्याप्यत्वस्य व्याप्यत्वोभयसम्बन्धेन प्रथमात्वादौ
 सुपुत्रव्याप्यत्वस्य सुपुत्रव्याप्यं यत्सुपुत्रं तदव्याप्यत्वस्य च सत्त्वेन सुपुत्रविशिष्टजातिमत्वस्य सत्त्वात् ॥
 विभक्तिविभाजकत्वं संपन्नं न च स्वस्मिन्नपि स्वनिरूपितव्याप्यव्यापकभावस्य सत्त्वात् सुपुत्रव्याप्यं सु
 पुत्रमेव तदव्याप्यत्वं प्रथमात्वादीनां नास्ति प्रथमात्वादयो हि सुपुत्रव्याप्यत्वेति तेषां विभक्तिविभाजक
 त्वं न स्यादिति वाच्यम् स्वव्याप्यव्याप्यत्वेत्यत्र स्वव्याप्यता व्यापकत्वासमानाधिकरणा गृह्यते इति सुपु
 त्वे वा सुपुत्रव्याप्यता सा व्यापकत्वासमानाधिकरणा नास्ति इति सुपुत्रस्य स्वव्याप्यत्वाभावे नादोषात् ॥
 न चैवमपि सुपुत्रव्याप्यं प्रथमानं तत उव्याप्यत्वं प्रथमात्वे नास्ति स्वस्मिन् स्वव्याप्यत्वसत्त्वेन प्रथमात्वे प्रथ
 मात्वव्याप्यत्वस्यैव सत्त्वादिति प्रथमात्वादीनां विभक्तिविभाजकत्वं न संभवतीति वाच्यम् स्वव्याप्यत्वेत्येतस्य
 स्वव्याप्यव्याप्यत्वाभावेत्यर्थः तत्र प्रतियोगिकुक्षिप्रविष्टव्याप्यतापि स्वव्यापकत्वसमानाधिकरणौ वगृ

ह्यते इति प्रथमात्वे या प्रथमात्वव्याप्यता सा व्यापकसमानाधिकरणौ व इत्यदोषः न चैव प्रथमात्वादीनां
 विभक्तिविभाजकत्वं न संभवति स्वव्याप्यस्य तु सुपुत्रस्य श्रमं श्रौटशक्त्यादिवृत्तिं अन्यतमत्वं तदव्याप्य
 त्वं प्रथमात्वादीनां नास्ति तादृशान्यतमत्वस्यैव स्यादिति प्रथमात्वादौ नां सुपुत्रविशिष्टजातिताभावादिति
 चेन्नैवं स्वव्याप्यत्वस्य व्याप्यजात्यव्याप्यत्वे तदुभयसम्बन्धेन सुपुत्रवैशिष्ट्यताभ्युपगम्यते इति सुपुत्रज
 सित्यादिवृत्त्यादन्यतमत्वस्य सुपुत्रव्याप्यत्वेऽपि जातिताभावेन प्रथमादीनां विभक्तिविभाजकत्वापत्तेः ॥
 सुपुत्रे सुपुत्रव्याप्यत्वस्य सुपुत्रव्याप्यजातिः कत्वस्य सौलभ्यादित्युक्ते तदसत् उक्तसुपुत्रस्यापि विभक्तिः
 विभाजकत्वापत्तेः सुपुत्रे सुपुत्रव्याप्यत्वस्य सुपुत्रव्याप्यजातिः यदीत्वं तदव्याप्यत्वस्य च सत्त्वात् न हि यत्र य
 त्र सुपुत्रमस्ति तत्र यदीत्वं मत्स्येवेति वक्तुं शक्यते येन सुपुत्रस्य यदीत्वं व्याप्यत्वं स्यात् यतः सप्रमीद्विवचनेन
 सुपुत्रमस्ति यदीत्वं च नास्ति एवञ्चास्यत्वस्य तत्त्वापत्तिः स्यादिति बोध्यम् ६२ यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरवि

उम
९३

शेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यायाः प्रविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणवा
चकपदयोः समानवचनकत्वनियम इति ननु यत्र विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तौ संख्यायाः प्रविवक्षि
तत्वं तत्र समानवचनकत्वनियम इत्युक्तौ नीलोपट इत्यादौ सकलेषु सिद्धौ अत एव विशेष्यवाचकेत्यादि
निवेशेनेति चेन्न सुन्दरं पञ्चत इत्यादौ विशेषणवाचकसुन्दरपदोत्तरविभक्तिवाच्यसंख्यायाः प्रविव
क्षितत्वेन समानवचनत्वापत्तेः तन्निवेशतु शयाव्यवधानेन विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेरभावा
त् न क्षतिः सुन्दरमत्र इत्यादौ विशेष्यवाचकपदाव्यवहितोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयीभूतद्वित्वसंख्या
विरुद्धसंख्यायाः प्रविवक्षितत्वेन दोषस्तदवस्य एवेति तु न वाच्यम् विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिपदेन
सुविभक्तेर्विवक्षितत्वात् नन्वेवमपि सुन्दरं पञ्चावित्यादौ विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिः श्लोविभक्ति
रलतात्पर्यविषयीभूतद्वित्वसंख्याविरुद्धसंख्यायाः कत्वरूपायाः विशेषणवाचकसुन्दरपदोत्तरविभ

१३

स्तै

क्तौ प्रविवक्षितत्वात् समानवचनकत्वापत्तिरिति चेन्न स्ववाचकपदोत्तरत्वत्वेन तार्थान्वयसंख्याबोध
कत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यविशिष्टाया विभक्तिस्तदृशविभक्तिजन्यत्वेन तात्पर्यविषयीभू
तसंख्याविरुद्धसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावो यत्र विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तौ तत्र समानवच
नकत्वनियमस्विकारेणादोषात् प्रकृतेस्ववाचकपदोत्तरत्वं यद्यपि श्लोविभक्तावस्थितत्वापि त्वं प्रकृत्य
र्थस्तदितरार्थः कर्तृत्वरूपस्तदन्वयिनिसंख्याद्वित्वरूपा तद्वोधकत्वमेवास्ति इति निरुक्तोभयसंबन्धेन
विशेष्यविशिष्टत्वाभावात् तादृशविभक्तितात्पर्यसंख्येत्यादिनां तु तत्रामप्रसिद्धत्वात् तात्पर्यनिवेशस्य
फलानुत्तरजवः सन्तु पन्था इत्यत्र समानवचनकत्वापत्तिर्वारानि निरुक्तोभयसम्बन्धेन विशेष्यविशिष्ट
विभक्तिवाच्यसंख्या इत्यादीत्युक्त्यैतु पयिनशब्दाज्जायमानविभक्तौ तस्य स्याने सुपां सुरित्यादिना त्वादे
शेजसन्तविशेषणवाचकः ऋजवः सन्तु पन्था इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं जायते इदानीं स्ववाचकपयिन्

उम.
१४

पदोत्तरत्वमस्तिस्वेतरार्थान्वयिनिसंख्या उदासिनपटपदोत्तरविभक्तिवाच्यसंख्या तादृशसंख्याबोधकत्वा
भावमप्यस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टाविभक्तिपथिपदोत्तरासुविभक्तिस्तद्वाच्यसंख्याबहुत्व
संख्यातादृशसंख्याविरुद्धासंख्याद्वित्वसंख्यातादृशसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावस्यविशेषणवाचकप
दोत्तरविभक्तौ सत्त्वान्नीयमप्रवृत्त्यासमानवचनकत्वापद्येत तन्निवेशेतुविशेष्यविशिष्टविभक्तिजन्यवो
धविषयतात्वेनतात्पर्यसंख्याप्रसिद्धातादृशसंख्याविरुद्धेत्यादिसर्वमसिद्धमिति न समानवचनकत्वनि
यमः नचयत्रैकास्त्रितात्पर्येणदारशब्दः प्रयुक्तस्तत्र सुन्दरादरा इत्यादौविशेष्यवाचकंदारपदंतत्रतदु
त्तरत्वमस्ति एवंस्वेतरार्थान्वयिसंख्यातादृशसंख्याबोधकत्वाभाववत्त्वमप्यस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धे
नस्वविशिष्टाविभक्तिजसुविभक्तिस्तत्रात्पर्यविषयीभूतसंख्याक्वापि नास्तीति तादृशसंख्याविरुद्ध
संख्येत्यादिसर्वमप्रसिद्धमिति समानवचनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् विशेष्यवाचकपदाभावोयत्रवि

१४

शेषणवाचकपदोत्तरविभक्तौ तत्रैवसमानवचनकत्वनियमात् अभावीप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध
श्चस्वेतरविभक्तितात्पर्यविषयीभूतसंख्याविरुद्धसंख्याकर्मकविवक्षितत्वरूपः एवञ्चप्रवृत्तेरतादृश
सम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वेपिकुत्रचित्वेदाः प्रमाणमित्यादौप्रसिद्धत्वेनतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेष्य
वाचकदारादिपदाभावस्यसुन्दरादिपदोत्तरविभक्तौ सत्त्वेनसमानवचनकत्वोपपत्तिरितिकेचित् तत्रसुन्द
रंपचावित्यादौ प्रत्यत्रप्रसिद्धत्वेपितादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेष्यवाचकपचपदाभावस्यसु
न्दरपदोत्तरविभक्तौ सत्त्वेनसमानवचनकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् तदर्थपूर्वोक्तदिशानिरुक्तोभयसम्बन्धेन
विशेष्यविशिष्टविभक्तितात्पर्यविषयीभूतसंख्याविरुद्धसंख्याकर्मकविवक्षितत्वरूपसम्बन्धस्याभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वस्विकारेपिननिर्वाहः तत्सम्बन्धेनापिस्वाभावस्यसत्त्वात् तस्मात्कुतः समानवचनत्वनि
यमइति चेच्छृणुविशेष्यविशिष्टाविभक्तिर्यत्रविशेषणवाचकपदोत्तरंतत्रैवसमानवचनकत्वनियमः वैशि।

स्यञ्चविशेष्यस्यविभक्तौस्वाभाववत्त्वस्वेतरार्थान्वयिसंख्याप्रतिपादकविभक्तिप्रकृतिप्रयोज्यविशेष्य
तानिरूपितप्रकारताप्रयोजकपदोत्तरत्वोभयसम्बन्धेनस्वाभाववत्ताचस्ववाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य
संख्याविरुद्धसंख्याकर्मकविवक्षितत्वसम्बन्धेनसुन्दरपञ्चावित्यादौनिरुक्तसम्बन्धेनस्वाभाववत्ताय
द्यप्यस्तिपरञ्चस्वेतरार्थः कर्तरूपस्तदन्वयिनिसंख्याद्वित्वसंख्याप्रपितुउदासिनातदप्रतिपादकविभ
क्तिप्रकृतिप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकपदोत्तरत्वन्नास्तीतिनिरुक्तोभयसम्बन्धेनवि
शेष्यविशिष्टविभक्तिर्नसुन्दरपदोत्तरविभक्तीरतोनातिप्रसङ्गः सुन्दरादाराइत्यादौतुअन्यत्रप्रसिद्धोयः
स्ववाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यसंख्याविरुद्धसंख्याकर्मकविवक्षितत्वसम्बन्धेनस्वाभाववत्त्वस्यस्वे
तरार्थपटान्वयिसंख्याप्रप्रतिपादकविभक्तेर्दोषाद्येत्तरजसुविभक्तिस्तत्प्रकृतिप्रयोज्यविशेष्यतानि
रूपितप्रकारताप्रयोजकपदोत्तरत्वस्यचविशेष्यतावाचकसुन्दरपदोत्तरजसुविभक्तौसत्त्वात्समाना

वचनकत्वोपपन्नः नचमैथिलितस्यदाराइत्यादौस्ववाचकपदंदारपदंनदुत्तराविभक्तिर्जसुविभक्तिस्तत्तात्प
र्यविषयीभूतसंख्याप्रसिद्धोतिअप्रसिद्धसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यकेवलापित्वेनस्वाभाववत्त्वं
विशेष्यतावाचकपदोत्तरविभक्तौगतंएवंस्वेतरार्थान्वयिसंख्याप्रप्रतिपादिकाविभक्तिर्जसुविभक्तिस्तादृ
शविभक्तिप्रकृतिप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकमैथिलिपदोत्तरत्वमप्यस्तीतिनिरुक्तोभ
यसम्बन्धेनविशेष्यविशिष्टत्वस्यविशेष्यतावाचकपदोत्तरविभक्तौसत्त्वादतिव्याप्तिर्दुर्वीरैवेतिवाच्यम् अ
भाविप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतात्पर्यपदानिवेशनेनादोषात् तथाहिस्ववाचकपदोत्तरवि
भक्तिवाच्यसंख्याइत्याद्यर्थजातेस्व लघुसिद्धान्तवादिनस्तुविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिइत्यादिग्रन्थ
स्याद्यमाशयः स्वेतरार्थसंख्यानभिधायित्वस्ववाचकपदोत्तरत्वोभयसम्बन्धेनविशेष्यविशिष्टविभक्त्य
भाववत्संख्यायायत्रविशेष्यतावाचकपदोत्तरविभक्त्याअविवक्षितत्वंतत्रैवसमानवचनकत्वनियमइत्य

ओम
१६

भावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्वधर्मिकतात्पर्यविषयत्वरूपः सुन्दरपदोत्तरविभक्तौदौनिरुक्तोभयसम्बन्धेनदारपदोत्तरजायमानविभक्तौदाररूपविशेषविशिष्टत्वस्यसत्वात् तद्वर्त्मिकतात्पर्यप्रसिद्धावपिनीलोद्यटइत्यादौस्वधर्मिकतात्पर्यविषयत्वरूपसम्बन्धस्यप्रसिद्धत्वेनान्यत्रप्रसिद्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेषविशिष्टदारपदोत्तरविभक्त्यभाववत्त्वस्यैकत्वादिसंख्यायामव्याहृतत्वेनतादृशसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभाववत्त्वस्यविशेषणावाचकसुन्दरपदोत्तरविभक्तौसत्वात् समानवचनकत्वनियमः संपन्नः वेदाः प्रमाणमित्यादौनिरुक्तोभयसम्बन्धेनविशेषविशिष्टाविभक्तिर्जसविभक्तिस्तादृशविभक्त्यभाववत्त्वस्यस्वधर्मिकतात्पर्यविषयत्वसम्बन्धेनैकत्वादिसंख्यायांसत्वेपिनसमानवचनकत्वनियमस्तादृशसंख्याकर्मकविवक्षितत्वस्यैवप्रमाणपदोत्तरविभक्तौसत्वात् एवंसुन्दरपञ्चावित्यादावपिनसमानवचनकत्वनियमः औविभक्तौविकृतिरूपविशेषवाचकपञ्चपदोत्तरत्वस्यसत्वेपित्वेतरार्थकत्वेनतसंख्या १६

भिधायित्वस्यैवसत्वेनप्रथमसम्बन्धस्यासत्वात् एकसत्वेद्वयंनस्तीतिरीत्यानिरुक्तोभयसम्बन्धेनवि।
ल्लुक्तिरूपविशेषविशिष्टविभक्तेरप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धप्रतियोगिताकभावस्यनैयायिकैरनिरुक्तत्वेन।
तादृशसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावस्यविशेषणावाचकसुन्दरपदोत्तरसुविभक्तावसत्वात् नीलोद्यटइत्या
दौनिरुक्तोभयसम्बन्धेनविशेषविशिष्टासुविभक्तिस्तादृशविभक्त्यभाववत्त्वसंख्याधर्मिकतात्पर्यविषयत्व
सम्बन्धेनद्वित्वादिसंख्यास्तादृशसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावस्यविशेषणावाचकनीलपदोत्तरसुविभक्तौ
सत्वात्समानवचनकत्वनियमः संपन्नः मैथिलिदाराइत्यादौनिरुक्तोभयसम्बन्धेनमैथिलिरूपविशेष
विशिष्टासुविभक्त्यभाववद्वित्वादिसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावस्यविशेषणावाचकपदोत्तरसुविभक्तौसत्वे
पिनसमानवचनकत्वनियमः दारापुंसिचभूमेवेतिविशेषानुसासनस्यसत्वेनसमानलिंगकस्यलेखवतथा
नियमइतिकल्पनायावक्तुंसक्यत्वादितिदिक् ६३ अथघटानीलइत्यादौअभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वा

उम
१७

वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताज्ञानादिकारणकूटदशायांकथंनघटानीलइत्यादितो।
अभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोबोधः उक्तसमान
वचनकत्वनियमभंगस्याकिञ्चित्करत्वात् सामग्निसत्वेऽवश्यंकार्यमिति नियमात् नहिलोके केनचित्पु
रुषेण दक्षिणामुखो भूत्वेव घटं करोतु कुलाल इति नियमः अनन्तरम् दण्डादिघटितसामग्रीं दशायां
उत्तरमुखो भूत्वापि घटं करोत्येव कुलालस्ततो कश्चित्पुरुष कृतनियमभङ्गमिच्छाघटो न जन्यत इति दृश्य
त इति चेन्न अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिस्ववृत्तिसंख्याभिधा
यित्वस्ववाचकपदोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टविभक्तिधर्मिकतात्पर्यविषयिभूताया संख्याविरुद्ध
संख्याविषयकबोधजनकत्वप्रकारकविशेष्यत्वाभाववत्त्वस्ववृत्तिविशेष्यतानिरूपित अभेदसम्बन्धा
वच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयीभूतनियतसंख्यकपदोत्तरत्वाभाववत्त्वस्ववाचकपदोत्तरवि

१७

भक्तिवाच्यतावच्छेदकिभूतसंख्यात्वयधर्मावच्छिन्ननिरूपितवाचकत्वाभाववत्त्वएतत्तयसम्बन्धेनवि
शेष्यभाववद्धिभक्तिप्रकृतिपदजन्योपस्थिते मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन कारणात्वेन प्रकृते नीलपदोत्तरवि
भक्तौ निरुक्तत्तयसम्बन्धेन घटरूपविशेष्यविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वात् तत्तयसम्बन्धेन विशेष्याभाववत्त्व
स्यासत्त्वात् तादृशत्तयसम्बन्धेन विशेष्याभाववत्तिविभक्तिरुदासिनेत्युदासिनेविभक्तिप्रकृतिभूतपदज
न्योस्थितित्वस्य मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन नीलेऽसत्त्वान्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन नीले
शाब्दबोधः सुदण्डादण्डादौ दारपदोत्तरविभक्तेस्ववृत्तिसंख्याभिधायित्वाभावेन निरुक्तोभयसम्बन्धेनवि
शेष्यविशिष्टत्वाभावान्निरुक्तोभयसम्बन्धेन विशेष्यविशिष्टत्वाभावान्निरुक्तोभयसम्बन्धेनैविभक्तिरप्र
सिद्धस्तद्धर्मिकतात्पर्यमप्यप्रसिद्धत्वं तादृशतात्पर्यविषयत्वस्याप्रसिद्धत्वं तादृशतात्पर्यविषयत्वाभावस्या
प्रसिद्धत्वं तादृशभाववत्संख्याप्यप्रसिद्धास्तादृशसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावस्याप्यप्रसिद्धत्वमिति तादृशा

भाववत्त्वसम्बन्धस्य सुन्दरपदोत्तरविभक्तावसत्वेन चरमद्वयसम्बन्धस्य सत्वेऽपि प्रथमसम्बन्धस्यासत्वात्
 एकसत्वे द्वयन्तातीति प्रतीत्या तृतीयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्य सुलभतया तादृशविभ
 क्तिप्रकृतिरूपसुन्दरपदजन्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः सुन्दरे सत्वात् अभेदसम्बन्धावच्छिन्न
 प्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधस्तु सुलभः एवं सुन्दरं पञ्चावित्यादौ निरुक्तोभयसम्बन्धेन विशेष्यविशिष्टत्व
 स्य औविभक्तावसत्वेन विलिखितिरूपविशेष्यविशिष्टत्वाभाववत्त्वस्याप्रसिद्धतादृशविभक्तिधर्मिकतात्पर्या
 देरप्रसिद्धत्वेन तादृशसम्बन्धस्यासत्वादित्युक्तं तयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेष्याभाववत्त्वस्य
 सुन्दरपदोत्तरविभक्तौ सत्वे तादृशविभक्तिप्रकृतिजन्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः सुन्दरपदार्थे
 सत्वादभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधेन कश्चित् बाधकः उक्तविशेष्यविशिष्टविभक्ति
 रित्यादिना सुप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वक्तुमशक्य इति तु नवान्वयम् नीलोद्य १८

तादृशदौ उक्तोभयसम्बन्धेन विशेष्यविशिष्टविभक्तिधर्मिकतात्पर्यविषयत्वाभाववत्त्वसंख्याकर्मकविवक्षितत्वा
 भाववत्त्वरूपसम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वेन तादृशव्यधिकरणासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविलिखितिरूपविशेष्याभा
 ववत्त्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् वेदाः प्रमाणमित्यादौ च वेदपदोत्तरविभक्तौ सत्वात् तादृशविभक्तिप्रकृतिजन्यमुख्य
 विशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः प्रमाणापदार्थसत्वात् निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधस्यापि सुलभ
 म् नीलोद्य तादृशदौ नीलपदोत्तरविभक्तौ स्ववाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तित्वेनानुसन्धियमानविभक्तिवि
 भाजकप्रथमात्वव्याप्यप्रथमैकवचनत्वादिरिधर्मस्यैव सत्वेन तादृशधर्माभाववत्त्वस्याऽसत्वात् अपरसम्बन्ध
 द्वयस्य सत्वेऽपि एकसत्वे द्वयन्तातीति प्रतीत्या तृतीयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधट्टरूपविशेष्याभाववत्
 त्वस्य सत्वेन तादृशविभक्तिप्रकृतिजन्योपस्थितेः मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन सत्वात् नीलपदार्थे निरुक्तप्रका
 रतासम्बन्धेन शाब्दबोधः प्रसिद्धः मैथिलिदारा इत्यादौ मैथिलिरूपविशेष्यनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता

ॐ
१८

प्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयीभूतनियतसंख्याकदारपदोत्तरत्वस्यैव सत्वेन वता दृशपदोत्तरत्वाभाववत्त्वस्या
ऽसत्त्वात् प्रपरसम्बन्धद्वयस्य सत्वेऽपि निरुक्तरीत्या तय सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमैयित्तिरूपविशे
ष्याभाववत्त्वस्य दारपदोत्तरविभक्तौ सत्त्वात् तादृशविभक्तिप्रकृतिभूतदारपदजन्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनो
पस्थितेः दारपदार्थसत्त्वात् तन्निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिः सुलभानच पूरुरवोमाद्रवसौविश्वेदेवा
इत्यादौ पूरुरवमाद्रवसशब्दस्य विशेषविश्वेदेव वाचकत्वस्य त्वसत्वेन स्ववृत्तिसंख्याभिधायित्वस्ववाचकप
दोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन विशेषविश्वेदेव विशिष्टत्वस्य विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तौ सत्त्वेन तद्धर्मि
कतात्पर्यविषयीभूतद्वित्वसंख्यापि इति निरुक्तोभयसम्बन्धेन विशेष्यविशिष्टविभक्तिधर्मिकतात्प
र्यविषयत्वाभावकत्वस्याभावेनैतादृशतात्पर्यविषयत्वाभावादेकत्वसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभावत्व
रूपसम्बन्धस्यापरसम्बन्धद्वयस्य सत्त्वेन तृतीयसम्बन्धेन विशेष्याभावस्याभावात् तादृशविभक्तिप्रकृति १८

जन्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेः पूरुरवादिपदार्थसत्त्वेनाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्ब
न्धेन शाब्दबोधोत्पत्त्यादिति वाच्यम् स्ववाचकपदोत्तरत्वेत्यस्य स्थाने स्वनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार
तानिरूपिताया विशेष्यता तादृशविशेष्यता प्रयोजकपदोत्तरत्वस्य दानेन प्रकृते विश्वेदेव परमेव तादृश
विशेष्यता प्रयोजकत्वेन क्षतिविरहात् अत्रेदंबोधं यन्निरुक्तकार्यकारणाभावो गच्छेत् तत्रैवाभे
दसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधस्यात्तयन्नगच्छेत् तन्ननैव स्यात् इत्येतन्मूल
कएव विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वादिग्रन्थकारकृतनियमः स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वरूपद्वितीयसजातीयरहितत्वमेकवचनार्थः साजात्यश्च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वस्याश्र
यप्रत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वोभयरूपेण पशुनायजेत इत्यादौ स्वविभक्तिस्तत्समभिव्याहृतपदार्थोयागादि
स्तत्पदार्थसंसर्गित्वपशोएवंप्रकृत्यतावच्छेदकधर्मः पशुत्वरूपस्तत्कर्ममप्यस्ति इति निरुक्तोभ

ओम् २० यसम्वन्धेन स्वसजातीयतत्पशु रेवतन्निष्ठो यो भेदः अपरपशुनिष्ठैकत्ववान्येत्याकारकभेदस्तत्प्रति
 योगिता नवच्छेदकत्वे तत्पशुनिष्ठैकत्वेऽस्तीति लक्षणा समन्वयः एकपुरुषकर्तृकानेकपशुकरणा
 दौ कयागस्थलौ निरुक्तो भयसम्वन्धेन स्वजातीयपथारतत्पशुस्तथापश्चन्नरमपितया च चालनिन्याये
 न परस्परपशुवृत्तिरकत्ववान्न इत्याकारकभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वमेकत्वमात्रे सत्वेनानवच्छे
 दकत्वरूप एकवचनार्थत्वं तत्र दुर्घटमिति बोध्यं नन्वेवं संपन्नो व्रीहिरित्यादौ स्वं व्रीहिपक्षे न रवर्तिनीसु
 विभक्तिस्तत्समभिव्याहृतपदार्थः संपन्नरूपसंसर्गित्वं व्रीहौ एवं स्वप्रकृत्यर्थता वच्छेदकव्रीहित्व
 मप्यस्तीति निरुक्तो भयसम्वन्धेन स्वजातीयो व्रीहस्तन्निष्ठो भेदः स तु समवायेन व्रीहित्ववत्येकत्व
 वान्न इत्याकारकस्तादृशभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वस्यैव व्रीहित्वगतैकत्वे सत्वेन तादृशभेदप्रतियो
 गिता नवच्छेदकत्वाभावरूपपरिष्कृत एकवचनार्थत्वाभावान्नोद्देश्यासिद्धिदुर्वारैव स्यादिति चेदत्र के

२०

चित यत्र स्वस्वरूपसमवायान्यतरसम्वन्धेनैकत्वान्वयश्चिकीर्षितस्तत्रैव परिष्कृतैकवचनार्थकत्वं यत्र
 तु नरन्यतरसम्वन्धेन नान्वयो विवक्षितस्तत्र संख्यामात्रं प्रकृते स्वाश्रयव्रीहित्ववत्त्वसम्वन्धेनान्वयो विवक्षित
 इति परिष्कृतैकवचनार्थत्वाभावेऽपि संख्यामात्रैकवचनार्थमादाय दोषाभावादिति वदन्ति ते वेदाः प्रमाणा मि
 त्यादौ एकत्वस्य कथं प्रसितिकरणा ताया समन्वयः शब्दभेदेन प्रसितिकरणा ताया भेदादिति मनसि नीधाय
 शब्दत्वावच्छिन्नाया वच्छिन्ननिष्ठैकमेतिति नायोग्यता इत्यारभ्य निरुक्तैकवचनार्थत्वं परिष्कृत्यैव पशुनायज
 तेत्याद्युक्तग्रंथासंगत्या उन्मतवदुपेक्षारोपि स्वसजातीयभेदप्रतियोगिता नवच्छेदकत्वमित्येतत्त्वसरा प्र
 विशाभेदो येन सम्वन्धेन प्रकृत्यर्थैकत्वान्वयचिकीर्षितस्तत्सम्वन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिता
 को विवक्षितस्तथा सति प्रकृत्यर्थे स्वाश्रयव्रीहित्ववत्त्वसम्वन्धेन प्रकृत्यर्थैकत्वान्वयश्चिकीर्षितस्त
 त्सम्वन्धावच्छिन्नाभेदीयप्रतियोगिता वच्छेदकता ग्राह्या तथा च तादृशसम्वन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व

ओम्
२१

वच्छिन्ना

सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य ब्रीहिवृत्तैकत्वे सत्त्वात् परिष्कृत एकवचनत्वं नानुपन्नं
नच निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसजातीयनिष्ठभेदोऽप्रसिद्धस्तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वं सुतरामसिद्धमिति वाच्यम् स्वाश्रयब्रीहिवृत्तसम्बन्धेन घटवृत्तैकत्ववान्नेत्याकारकव्यधिकरणास
म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य ब्रीहिवृत्तवाधितत्वात् तादृशभेदस्य च केवलान्वयित्वात् तादृशभे
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटगतैकत्वे एव न तु प्रकृते ब्रीहिवृत्तगतैकत्वे पीतिदोषाभावात् व्यधिकरणा
सम्बन्धावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववन्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताभेद
स्य स्वीकारादित्याह स्तेपि च सौदं डोपाध्यायमतावलम्बिनः येषु न व्यधिकरणासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद
कताभावस्यालीकतरत्वे न तत्संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्याप्यलीकतरत्वमिति
वदन्ति तेषां मते यत्तु स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यस्य तादृशप्रतियोगितानि

२१

रूपितावच्छेदकत्वाभावं मित्यर्थः तत्रावच्छेदकताचप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाश्रया प्रकृते च
प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धाः स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समवाये
न ब्रीहिवृत्तैकत्ववान्नेत्याकारकभेदीयप्रतियोगितानिरूपिताया एकत्वनिष्ठावच्छेदकतातस्या
मवच्छेदकतायामसत्त्वात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नायाकाचिदवच्छेदकतानदभाववत्त्वस्य प्रकृत्येक
त्वे सत्त्वात् सिद्धन्नसमीहितमिति तन्न सर्वेषां सम्बन्धानां यत्किञ्चिन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन प्रका
रतावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् यदिच
प्रकृतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिरुक्तावच्छेदकतायामपेक्षितमित्युच्यते तदा पूर्वोदिशाः
प्रसिद्धापत्तिर्दुर्बला प्रतश्च स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां यन्निष्ठत्वयत्सम्बन्धावच्छि
न्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तदन्वयितावच्छेदकमेकवचनार्थ इत्येव सिद्धान्तोऽर्थ इच्छन्वचसम्पन्नो

ओम.

२२

ब्रीहिरित्यादौ स्वसजातीयब्रीहिनिरुद्धः समवायेन ब्रीहित्वगत एकत्ववान्नेत्याकारकभेदस्तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां यन्निष्ठत्वस्य सत्त्वेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादिति कृत्वा एकसत्त्वे द्वयं नास्तीत्युभय रूपेणोभयाभावस्य सत्त्वात् स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ब्रीह्यन्वयिब्रीहित्वगतैकत्वस्यैकवचनार्थत्वं सम्यगिति परे ॥ नन्वेकपुरुषकर्तृकैकैकपशुकरायागस्य लेखं विभक्तिस्तत्समभिव्याहृतपदार्थः यागत्वेन सर्वयागपदार्थस्तत्संसर्गित्वं यथैतत्पश्वन्नरेऽपि एवं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं पशुत्वं न ह्यज्ञापि पश्वन्नरेऽस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वसजातीयोऽयथा एतत्पशुतथा पश्वन्नरमपीति तथा च चालनित्यायेन समवायेन स्वसुजातीय एतत्पशुनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिता एकत्वानिष्ठावच्छेदकतायां परिष्कृत उभयाभावविरहेणैकपुरुषकर्तृकैकपशुकरायागस्य लोपरिष्कृत एकवचनार्थत्वानुपपत्तिरिति चेन्न स्वसमभिव्याहृतेत्यादिसम्बन्धस्यानेस्वार्थान्वयि वृत्तित्वस्य समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मप

२२

र्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयरूपेण स्वविशिष्टं यद्भूयंतद्भूयवत्संसर्गित्वविवक्षितत्वेनादोषात् तथाहि प्रकृतेस्वप्रत्यर्थतावच्छेदकपशुत्ववतायाः सर्वस्मिन्नपि पश्वौ सत्त्वेन प्रयमसम्बन्धोऽपि पश्वन्नरे गतः एवं त्वं विभक्तिस्तथान्वयि पशुत्वान्वयि वृत्तित्वं यद्यपि यागत्वेन तत्तद्वागवृत्तिरूपेण गतं तथापि स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकं यागत्वं तत्कर्मप्रतियोगिकं पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमेतद्वागवृत्तित्वं किं त्वेवेति कृत्वा निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वसजातीय एतत्पशुदेव तन्निष्ठोभेदसत्त्वेन तत्पशुवृत्त्येकत्ववान्न इत्याकारको नापि त्वन्यपशुवृत्त्येकत्ववान्न इत्याकारकस्तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽपि एतदेकत्वनिष्ठत्वाभावेन यन्निष्ठत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व एतदुभयाभावस्य सत्त्वात् समवायेन पशुनिष्ठैकत्वस्यैकवचनार्थत्वं सुलभम् यदि च त्वं विभक्तिस्तत्समभिव्याहृतपदार्थो यजनत्वेन यजनपदार्थस्तदवच्छेदकं यजनत्वेन यजननन्तकर्मप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं यथा तथागच्छ

ओम्
२३

तित द्यक्ति त्वेन तथा परयागवृत्तित द्यक्ति त्वेपीति निरुक्तो भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टरूपानुत द्यागवृत्तित द्यक्ति
त्वंतद्रूपवत्संसर्गित्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वस्य च पञ्चनरसत्त्वान्निरुक्तो भयसम्बन्धेन स्वसजाती
यपञ्चनरमपीति पूर्वोक्तदिशा दोषस्य तादवस्थमित्युच्यते तदा स्वाश्रय प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाताश्रय
त्वेन विवक्षितो यस्तादृशिष्टनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निरुक्तो भयाभावो यत्र तत्र तदेकत्वमेक
वचनार्थ इत्यस्य विशेषणीयत्वेन दोषाभावो बोध्यः वैशिष्ट्याञ्च स्वावच्छेदकत्वस्यान्वयव्यवहितो भयस
म्बन्धेन एवञ्च प्रकृतेस्त्वंदा विभक्तिस्तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाताश्रयत्वेन विवक्षितोऽस्माकं तद्यागीयस्ता
त्यश्रुस्तदर्थतावच्छेदकवत्त्वं यद्यप्येतद्यागीय एतत्पशावप्यस्ति परञ्च स्वाचपितद्यागस्तदन्वयित्वानुत
तपशावेवास्तीति निरुक्तो भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्तत्पशुनिष्ठो यो भेदसत्त्वे तत्पशुवच्छेकत्ववान्न इत्या
कारकस्तद्देदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां यत्स सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽपि यन्निष्ठत्वाभावादिति तत्प

२३

पुक्तो भयाभावस्य समवायसम्बन्धेन तत्पश्वन्तु य्येकत्वस्यैकवचनार्थत्वं सुलभं एव रूपेण तत्पश्वन्त्येक
त्वस्यापि बोध्यः न चोभयपशुकरणाकयागस्यात्तेदा विभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताश्रयत्वेन विवक्षितो यः क
श्चित्पशुस्तद्विशिष्टो निरुक्तो भयसम्बन्धेनो भयाभावेऽपि पशुनिष्ठो यो भेदः स तु समवायेन द्यदादिनिष्ठेकत्व
वान्न इत्याकारकस्तद्देदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेऽपि पशुनिष्ठ
कत्वस्याभावेनो भयाभावस्य सौलभ्यान्निरुक्त एव वचनार्थत्वस्य सत्त्वेनो भयपशुकरणाकयागेऽप्यदृष्टसिद्धि
स्यादिति वाच्यम् स्वविशिष्टनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छेदेनो भयाभावस्य विवक्षितत्वात् स्ववि
शिष्टपञ्चनरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निरुक्तो भयस्यैव सत्त्वेनो भयाभावस्यैव सत्त्वादिति प्रसङ्ग
विरहात् न चैवमेकैकपशुकरणाकयागस्यापि तत्पशुमादाय प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाताश्रयत्वेन विवक्षितो यस्त
द्विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये निरुक्तो भयाभावो वक्तुमशक्यस्तत्पशुमादाय स्वप्रकृत्यर्थताव

ओम्

२४

छेदकताश्रयत्वेन विवक्षितो यस्तद्वैशिष्ट्यस्यैव तस्यैव तस्य शो सत्त्वादिति चेत्सत्यम् स्वविशिष्टो भेदस्तादृशभेद
प्रतियोगितावच्छेदकता सामान्ये निरुक्तो भयाभावो यत्र तत्र तेन सम्बन्धेन तदन्वयितदेकत्वमेकवचना
र्थ इत्येवं विवक्षितः वैशिष्ट्यस्य स्वस्य भेदे स्वविशिष्ट प्रतियोगित्वस्वविशिष्टानुयोगिकत्वोभयसम्बन्धे
न स वैशिष्ट्यस्योभयतः स्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्वान्वय्यन्वयितोभयसम्बन्धेन न चैतादृशभे
दस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताश्रयत्वेन विवक्षितो यः तदभाववत्त्वमवच्छेद
कतायां यन्निष्ठत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमेतदुभयं यत्र तत्र तदुभयसम्बन्धेन तदन्वयितदेकत्वमेक
वचनार्थ इत्यवसेयम् अभावश्च स्वविशिष्टो यो भेदस्तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छि
न्नप्रतियोगिताको विवक्षितः भेदे स्ववैशिष्ट्यस्य स्वविशिष्ट प्रतियोगित्वस्वविशिष्टानुयोगिकत्वैतत्पूर्वोक्तो
भयसम्बन्धेनोभयत्र वैशिष्ट्यस्य पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेनैकैकपुरुषकर्तृकैकपशुकराकयागस्यत्वेत्वं

२४

राविभक्तिसत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताश्रयत्वेन विवक्षितः एकः पशुस्तदभाववती अवच्छेदकता तादृशप
शुनिष्ठैकत्वनिष्ठावच्छेदकता तस्यामवच्छेदकतायामेतत्पशुनिष्ठैकत्वसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभय
स्य सत्त्वात्समवायसम्बन्धेन तदन्वयितदेकत्वमेकवचनसंभन्तया हि त्वं पशु तदवच्छेदकरूपावच्छिन्न
त्वस्य पञ्चजरे सत्त्वेऽपि स्वान्वय्यन्वयित्वस्य तत्पञ्चावेव सत्त्वान्निरुक्तो भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टो नान्यः पशुः किन्तु
तत्पशुरेवेति स्वविशिष्ट प्रतियोगिकत्वस्वविशिष्टानुयोगिकत्वैतदुभयसम्बन्धेनैतत्पञ्चावेव तत्पशुरत्येकत्ववान्ने
त्याकारकभेदेन प्राप्ते भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन समं विरोधादिति यादृशभेदप्रसिद्धस्तादृशभेदप्रतियोगिता
निरूपितत्वं तत्पशुनिष्ठैकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां नास्तीति तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वस
म्बन्धेन एतत्पशौ स्वनिष्ठैकत्वनिष्ठावच्छेदकतायामसत्त्वेन स्वाभाववत्त्वस्य सत्त्वात् स्वविशिष्टेत्यादिसम्बन्धे
न स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताश्रयत्वेन विवक्षितैतत्पशुभाववत्येतत्पशुनिष्ठैकत्वनिष्ठावच्छेदकतानामैक

ओम्
२५

त्वं एकवचनार्थत्वं सुलभं स्वविशिष्टप्रतियोगिता कभेदस्य स्वस्मिन्नपि नानापशुकरायागस्थले प्रसिद्धत्वात्
पूर्वोक्तदिशा प्रसिद्धिपश्चादपीति तत्राप्यव्याप्तिवारणाय सूक्ष्मदृष्ट्या दृष्टव्या ॥ ३३ ॥ अथ वा स्ववाच्यत्वेन तात्पर्य
विषयीभूतसंख्यासजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगिता वच्छेदकतायां स्वनिष्ठप्रकृतप्रकारता वच्छेदकसम्बन्धित
त्वेन दुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टाभावो यत्र तत्र वैशिष्ट्यकुक्षिप्रविष्टवैशिष्ट्या नियामकसम्बन्धेन वैशिष्ट्य
कुक्षिप्रविष्टमेकत्वमेकवचनार्थः एकत्वसाजान्यस्य स्वान्वयिता वच्छेदकरूपा वच्छिन्नत्वस्याश्रयान्वयैव
यित्वोभयरूपेण भेदीयप्रतियोगिता वच्छेदकता सामान्यं पूर्ववद्बोध्यम् अनेकपुरुषकर्तृकैकपशुकराक
यागस्थले स्ववाच्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतसंख्या एतत्पशुवृत्त्येकत्वरूपा संख्या तत्सजातीयो निरुक्तो
भयरूपेण एतत्पशुरेव तन्निष्ठभेदः स तु तत्पशुवृत्त्येकत्ववान्न इत्याकारको न प्राप्तः प्राप्तश्चान्यपशुवृत्त्ये
कत्ववान्नेत्याकारकस्तादृशभेदप्रतियोगिता वच्छेदकतायां एतत्पशुनिष्ठेकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशे

व्यै

२५

यता वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं यद्यप्यस्ति परन्तु स्वनिष्ठत्वज्ञास्तीति निरुक्तो भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टाभावव
त्वं तादृशभेदीयप्रतियोगिता वच्छेदकतायां अन्यतमिति तेन सम्बन्धेन एतत्पशुवृत्त्येकत्वस्यैकवचनार्थत्वं सुल
भम् उभयपशुकराकयागस्थले व एकत्वसजातीयो यथा एतत्पशुस्तथा न्योपि पशुस्तत्र स्वाश्रयान्वयिपागप
दार्थस्तदन्वयित्वस्य एवं चान्वयिता वच्छेदकीभूतरूपं पशुत्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् तत्रेष्टोयोभेदः स तु
तत्पशुवृत्त्येकत्ववान्नेत्याकारकस्तादृशभेदीयप्रतियोगिता वच्छेदकतायां स्वनिष्ठप्रकारता वच्छेदकतायां स्वनिष्ठ
प्रकारता वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन निरुक्तो भयसम्बन्धेन स्वविष्टाभावस्यासत्त्वादिति वैशिष्ट्यकु
क्षिप्रविष्टेकत्वस्यैकवचनार्थत्वमिति नातिव्याप्तिः ॥ ३४ ॥ ननु यत्र द्वे त्रे गोधूमो व्रीहिश्च संपन्नस्तत्र संपत्तेरैक्यमते
--- कत्वस्य सत्त्वात् सम्पन्नो व्रीहिरिति प्रयोगापत्तिरिष्यते चेत्तेषु किं संपन्नमिति पृष्टे सम्पन्नो ब्राह्मणधूमा वि
तितथा हि स्ववाच्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतसंख्या व्रीहित्वनिष्ठा संख्या तादृशसंख्या सजातीयो निरुक्तो भयसम्ब

उम
२६

न्येन व्रीहिरेव न गोधूमादिस्तत्र स्वान्वयिता वच्छेदक रूपावच्छिन्नत्वस्यासत्वात् तन्निष्ठोभेदो व्रीहित्ववत्येक
त्ववान्नेत्याकारकभेदो न प्राप्तः किन्तु गोधूमादिवत्येकत्ववान्नेत्याकारकस्तादृशभेदीयप्रतियोगिता वच्छेदकता
यां निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टाभावस्य सत्त्वेन व्रीहित्ववत्येकत्वस्य वैशिष्ट्यकुत्सिप्रविष्टस्यैकवचनार्थत्वं स्या
देवेति चेन्न स्ववाच्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतयत्किञ्चिदेकत्वं तद्विशिष्टनिष्ठभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वरूपैकवच
नार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयान्वय्यन्वयित्वस्ववाचकप्रयोजकबुद्धिपैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यता वच्छेदकता धर्मवत्त्वेन दुभयसम्बन्धेन प्रकृतेस्ववाच्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूता संख्यायत्किञ्चिद्ब्री
हित्ववत्येकत्वसंख्यातादृशसंख्याश्रयान्वय्यन्वयित्वं गोधूमादावस्तीत्येवं स्ववाचकः स्वइतितत्प्रयोजकबुद्धिर्धान्य
त्वव्याप्येकत्वविशिष्टजात्यवच्छिन्नकययामित्याकारिका बुद्धितादृशबुद्धिपैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता विशेष्य
ताजातिनिष्ठा विशेष्यता तादृशविशेष्यता वच्छेदकजातिरूपधर्मवत्वमप्यस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वसजा

२६

तीयगोधूमादिस्तन्निष्ठोभेदः व्रीहित्ववत्येकत्ववान्नेत्याकारकोभेदस्तादृशभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वमेव व्रीहिः।
त्वगतैकत्वस्येति नातिव्याप्तिः एवमन्यत्रापि स्वयमूहनीयं नन्वेवमपि धान्यादिभेदेन संपन्नेरपि भेदादिति पस्य स्यैव।
सिद्धान्ततया यत्र स्येने गोधूमो व्रीहिश्च संपन्नस्तत्र संपन्नो व्रीहिरिति प्रयोगा पत्तिस्तत्र द्वितीयसम्बन्धस्य गोधूमादौ
सत्त्वेपि स्वाश्रयान्वय्यन्वयित्वस्य व्रीहित्वे एव सत्त्वादिति चेन्न स्वाश्रयान्वयित्वेन तात्पर्यविषयीभूतो यस्तदन्वयित्व
स्य प्रथमसम्बन्धत्वेन स्वीकरणात् एवञ्च प्रकृते स्वाश्रयान्वयित्वेन तात्पर्यविषयीभूतोऽस्माकं स्येन्नस्तदन्वयित्वं
गोधूमादावप्यस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वसजातीयगोधूमादिरपीति पूर्वोक्तदिशानातिव्याप्तिः न च यत्र स्येने व्री
हिरेव संपन्नः मन्यदसंपन्नं तत्र किं संपन्नमिति पृष्टे तत्र यस्या न्यो व्रीहिगोधूमादिश्च दृष्टइति प्रत्युक्ते तत्र स्वाश्रया
न्वयित्वेन तात्पर्यविषयीभूतः सैव सत्तदपित्वमपि गोधूमादावस्ति द्वितीयसम्बन्धोप्यस्तीति कृत्या निरुक्तोभयस
म्बन्धेन स्वसजातीयो गोधूमादिस्तन्निष्ठोभेदः व्रीहित्ववत्येकत्ववान्नेत्याकारकोभेदस्तादृशभेदप्रतियोगिता व

उम
२७

छेदकत्वमेवब्रीहीत्ववत्येकत्वस्येत्यव्याप्तिर्दुर्वीरैवेति एवंयत्रशालायांएकोब्राह्मणोभुंक्तेप्रपरस्त्वपीतितत्रशा
लायांब्राह्मणोभुंक्तेइतिप्रयोगापत्तिः तत्रपञ्चाश्वयान्वयित्वेनातात्पर्यविषयीभूतःशालापदार्थस्तदन्वयित्वंशयन
कर्तरिब्राह्मणोऽस्तिस्ववाचकप्रयोजिकाबुद्धिरेकत्वविशिष्टब्राह्मणंकथयामीत्याकारिकाबुद्धिस्तादृशबुद्धीयैक
त्वनिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मवत्वमप्यस्तीतिनिरुक्तेभयसम्बन्धेनस्वसजातीयोब्राह्मणा
न्तरस्तन्निष्ठोभेदः एतद्ब्राह्मणावत्येकत्ववान्नेत्याकारकस्तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवसत्वात् इ
तिवाच्यं स्ववाचकप्रयोजकबुद्धिरेकत्वनिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतध
र्मवत्वस्याद्वितीयसम्बन्धेनस्वीकारेदोषाभावात् तथाहिप्रथमसम्बन्धस्यब्राह्मणान्तरेसत्वेपिस्ववाचकप्रयो
जिकाबुद्धिरस्माकमभिप्रेताएकत्वविशिष्टभोजनकर्तारंब्राह्मणंकथयामीत्याकारिकाबुद्धिस्तादृशबुद्धौकत्वनि
ष्टप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताभोजनकर्तृत्वविशिष्टब्राह्मणानिष्ठातादृशविशेष्यतावच्छेदकधर्मोभोजन

२७

कर्तृत्वब्राह्मणत्वैतदुभयरूपस्तन्निष्ठायावच्छेदकतातादृशवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणात्वस्यभोजनकर्तृ
त्वब्राह्मणत्वैतदुभयधर्मेएवसत्वात् तद्वत्त्वंभोजनकर्तरिब्राह्मणोएवेतिनिरुक्तेभयसम्बन्धेनस्वसजातीयोभो
जनकर्तृत्वविशिष्टब्राह्मणान्तन्निष्ठोयोब्राह्मणावत्येकत्ववान्नेत्याकारकोभेदस्तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वस्यसत्त्वान्नकोपिदोषः सामान्येच्छामादाय यदिदोषमापद्येत्तदाकर्तव्योऽनुगमश्चास्यमनीषिभिः सुगमदृ
ष्टेत्यादि॥॥ नीलस्यघटइत्यादौपदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्याः सत्वेनाभेदसंसर्गकनीलप्र
कारकघटविशेष्यकशाब्दबोधस्यदुर्वीरतयातद्वारणायप्रथमान्तघटपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तनीलपदत्वरू
पाकांस्याज्ञानस्यसमासस्यलेतादृशान्वयबुद्धिस्थितैप्रतिकारणत्वात् एवंसमासस्यलानुरोधेनतादृशान्वयबु
द्धित्वावच्छिन्नंप्रतिघटपदाव्यवहितपूर्ववर्तिनीलपदत्वरूपानीलपदाव्यवहितोत्तरघटपदत्वरूपाकांस्याज्ञानस्य
कारणात्ताप्रकृतेतादृश्याएकस्याप्यभावात्तातिव्याप्तिः ननीलघटमानयेत्यादौप्रभेदान्वयस्यसत्त्वान्नत्रप्रथमा

ओम्
२८

नघटपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वरूपाकांक्षयाऽसत्त्वानिरुक्तकारणास्यव्यभिचारः एवं नीलो घट
इत्यादौ भेदान्वयसत्त्वात् तत्र नीलपदावबहितो रवर्ति घटपदत्वरूपाकांक्षया ज्ञानस्यासत्त्वात् तत्रापि व्यभिचारवा
रणा यकार्यतावच्छेदककोटौ कारणा न निर्देशस्यावश्यकतया न परस्परकांक्षया ज्ञानजन्यत्वे व्यभिचार इति गा
दाधरी प्रयत्नादृशविशेषकार्यकारणाभावस्वीकारे नीलस्य घट इत्यादौ योग्यताज्ञानकारणावलात् नीलत्वावच्छि
न्नप्रकारताकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताक सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताक सामान्यधर्मावच्छिन्नबोधा
स्यात् अथेत्यादिना कांक्षया ज्ञानयोपरस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणा यभट्टाचार्योक्तग्रन्थस्याशयः अथया
दृशकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यकारणात्वं स्वरूपं तादृशकारणाभावप्रयोज्य इति सर्वानुभवसिद्धस्य स
त्वेन नीलत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताक शाब्दबुद्धित्वावच्छि
न्नप्रतिनिरुक्तकारणाद्वयमध्ये एकस्यापि निरूपितानुक्ते तादृशकारणाभावप्रयोज्यो निरुक्तकारणाभावेनैव

२८

स्यात् ततश्च योग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीमाशय नीलस्य घट इत्यादिवाक्यतो निरुक्तशाब्दबोधोद्वारस्यादि
ति चेत्सत्यं व्याप्यधर्मघटितस्य कार्यतावच्छेदकत्वसंभवे व्यापकधर्मघटितोऽन्यथा सिद्धि इत्यस्यावश्यमंतव्य
तया प्रथमान्त नीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्त नीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्त घटपदत्वरूपाकांक्षया ज्ञानावब
हितोत्तरजायमान शाब्दबुद्धित्वापेक्षया शुद्धाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि घटत्वावच्छिन्नविशेष्यताक
बुद्धित्वस्य व्यापकतया तात्पर्यज्ञानीयकार्यतावच्छेदकत्वमपि आकांक्षाज्ञानीयकार्यतावच्छेदकत्वस्यैव स्या
त् ततश्च आपद्यमाना शाब्दबुद्धित्वात् नीलस्य घट इत्यादिवाक्यजन्यस्य तात्पर्यज्ञानीयकार्यतावच्छेदकत्वा
भावेनापादकाभावादेवापत्तिर्न संभवति तात्पर्याकांक्षया ज्ञानस्य कारणात्वं नु प्रथमान्त नीलपदसमभिव्याहृतप्र
थमान्त घटपदत्वरूपाकांक्षया ज्ञानावबहितोत्तरजायमानाभेदसम्बन्धावच्छिन्न नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानि
रूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताक शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रथमान्त नीलपदसमभिव्याहृत प्रथमान्त घट

ओम्
२८

पदान्तिरुक्तशाब्दबोधो ज्ञेयत्वमित्यादिरूपेणावोधं व्याप्यधर्मघटित्यकार्यतावच्छेदकत्वसंभवे व्यापकधर्मघटि
तोऽन्यथा सिद्धिरिति स्वीकारादेव तद्व्यावहितोत्तरजायमानप्रमेयत्वस्य न कार्यतावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहि
तोत्तरजायमानबुद्धितस्यैव शुद्धिवद्वित्वापेक्षया प्रमेयत्वस्य व्यापकत्वेन तद्वृत्तितस्याप्यसिद्धत्वात् किञ्च व्याप
कधर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तिप्रतिस्वव्याप्यार्थकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीप्रपेक्षितप्रतएव तद्व्यावहारिण्यस्य ते
तद्व्यावहितोत्तरजायमानबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिद्वारणमणि संयोगस्य तद्व्यावहारिण्यस्य चकारणात्वात्
एवमव्यावहार्यव्यवहितोत्तरजायमानबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिमणोः सूर्यालोकस्य चकारणात्वात् एवं प्रवृत्त्यव्यवहि
तोत्तरजायमानबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रवृत्तिमयनस्य चकारणात्वात् एवं रूपे कार्यकारणभावस्य सत्त्वेऽपि यत्र
तद्व्यावहारिण्यभावस्तत्रैव बुद्धित्वाभाव उपपन्नः अन्यथा शुद्धबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिद्वारणादीनां कारणत्वस्यासत्त्वेन वन्द्य
त्यतेर्दुर्वारैव स्यात् स्वीकृतायामेव तस्याव्युत्पन्नौ शुद्धबुद्धित्वापेक्षया तद्व्यावहितोत्तरजायमानबुद्धित्वस्य

२८

व्याप्यत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकतद्व्यावहारिण्यस्य सत्त्वेन शुद्धबुद्धित्वावच्छिन्नकार्योत्पत्तिः प्रकृतेऽपि प्रथमान्त
नीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वरूपाकांक्षयाज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमाननिरुक्तशाब्दबुद्धित्वापेक्षया
प्रभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतकशाब्दबुद्धित्वाव्याप
कत्वमिति व्यापकधर्मावच्छिन्नापाद्यमानशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यप्रतिस्वव्याप्योयोधर्मस्तद्धर्माव
च्छिन्नकार्योत्पादिकायाः निरुक्ताकांक्षयाज्ञानादिघटितसामग्रीतस्यानपेक्षितत्वं स्यात् एवञ्च तादृशसा
मग्रीघटकाकांक्षयाज्ञानादेवननिरुक्ताभेदान्वयस्य नीलस्य घटइत्यादिवाक्यजन्यस्यापत्तेः शंकेति श्रीमद्र
ट्टाचार्यारामाशयः अत्र केचित् नीलपदाव्यवहितोत्तरघटपदत्वरूपाकांक्षयाज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानाभेद
सम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतितादृ
शाकांक्षयाज्ञानस्य कारणत्वमित्याद्यव्यवहितोत्तरत्वघटितकार्यकारणभावस्यातिगुरुतया तदपेक्षयाऽभे

उ० म०
३०

दसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारताघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिनीलपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वेतदन्यतररूपाकांक्ष्याज्ञानकारणात्वमित्यादन्यतरघटितकार्यकारणाभावस्यातिलाद्यवतयानीलस्यघटइत्यादौवन्यतरघटिताकांक्ष्याज्ञानस्यासत्वेनदोषाभावस्यसौलभ्येनचान्यतरत्वेनैवकार्यकारणाभावोवक्तव्यमुचितमित्याहुस्तन्नयेनरूपेणयत्किञ्चिदुर्मावच्छिन्नंप्रतियस्यकारणातातेनैवरूपेणसहकारोकारणातायत्रतरणारणिमणिस्यलेतरणाव्यवहितोत्तरजायमानवद्वित्वावच्छिन्नंप्रतितरास्यघर्षणस्यकारणात्वमित्यादिरूपेणतराघर्षणादीनांकारणातातेनतराघर्षणस्यासत्वेतरासत्वेसूर्यालोकसत्वेनस्तुत्पत्तिः अन्यथातयोर्भिन्नरूपेणकारणात्वेतरासमवधानदशायांसूर्यालोकेनैववद्भूत्यन्तेः शंकाप्रापद्येततेनरूपेणकारणातातस्मात्तयेनरूपेणकारणातातेनैवरूपेणसहकारीकारणातावाच्याएवञ्चेच्छायाः शाब्दबोधकारणीभूताकांक्ष्याज्ञानसहकारित्वेनैवतस्यापि ३०

नेनरूपेणोत्तेजकत्वम्व्याच्यंतथासतिअभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारताबनिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वनीलपदाव्यवहितोत्तरघटपदत्वेतदन्यतररूपेणकांक्ष्याज्ञानस्यकारणात्वंएवंतादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिप्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदाच्छाब्दबोधोजायतांनीलपदाव्यवहितोत्तरवर्तिघटपदाच्छाब्दबोधोजायतामित्यादीच्छान्यतरस्योत्तेजकत्वमित्यादिरूपेणकार्यकारणाभावोपपन्नोनीलोद्यटइत्याकारकप्रत्यक्षसामग्रीदशायांतदाकारकेशाब्दसामग्रीदशायांचनीलपदाव्यवहितोत्तरवर्तिघटपदाच्छाब्दबोधोजायतामित्याकारकेच्छासत्वेनीलोद्यटइत्यादिवाक्यात्तशाब्दबोधापन्नेर्दुर्वारतांस्यादिव्यतेचसमानविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकेतिइतिरीत्याप्रत्युक्तमेवेतिनिरुक्तरीत्याकार्यकारणाभावस्यवक्तुमशक्यत्वात् यच्चइच्छायास्तत्रद्व्यक्तित्वेउत्तेजकतातुभ्या

ओम्० आकांक्ष्याज्ञानस्यान्यतरत्वेनैवकारणानुकोदोष इति तस्यायमाशयः यत्र समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसुमानवि
 ३१ षयकशाब्दसामग्रीप्रतिनत्रशाब्दबोधेच्छादशायां शाब्दबोधरवजायते यत्र च प्रत्यक्षविषयकेच्छातत्र प्रत्यक्षे
 वजन्यते तदनुरोधेन प्रत्यक्षेच्छासत्त्वशाब्दबोधेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वं स्वीक्रियते समानविषयकप्रत्यक्षेच्छा
 सत्त्वशाब्दबोधेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वं स्वीक्रियते समानविषयकप्रत्यक्षेच्छा यद्विषयकशाब्देच्छयोः सत्त्वे च तच्छा
 वबोधेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वं न स्वीक्रियते इत्यादिरीत्यातेजकत्वमवश्यं सर्वैः स्वीकर्तव्यानीलो घट इत्याकारकशाब्द
 बोधसामग्रीदशायां निरुक्ताकारकप्रत्यक्षसामग्रीदशायां प्रथमाननीलपदसमभिव्याहृतप्रथमानघटपदा
 च्छाब्दबोधो जायतामिति च्छामेवोत्तेजकत्वं न तादृशेच्छासतिरुक्तशाब्दबोधापत्तिः एवञ्च प्रकृतेच्छायाः
 सहकारीकारणात्वेपितन्न व्यक्तित्वेपितन्न व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिस्तु आकांक्ष्यादिज्ञानस्यान्यतरत्वादिरूपेणाका
 रणात्वमस्तु कोदोषः नान्यतरत्वं हि तदभिन्नत्वे सति तद्विन्नेयः तद्विन्नत्वमिति रीत्या संसारस्यैव भेदप्रतियोगिता ३१

वच्छेदकतया प्रवेशे गौरवमिति वाच्यम् एतद्भेदतद्भेदतदुभयभेदाभावत्वमिति रीत्याः अन्यतरत्वादीनां परित्का
 रस्य वक्तुमशक्यतया गौरवानकाशात् यद्यप्युभयाभावमादायापत्तिः तद्दोषवारणाय पर्याप्तिनिवेशस्य निरुक्त
 परित्कारे प्रवश्यकता तथापि प्रथमाननीलपदसमभिव्याहृतघटपदत्वरूपाकांक्ष्याज्ञानाव्यवहितोरजायमाना
 भेदसंसर्गकनीलप्रकारकघटविशेष्यकबुद्धिप्रतितादृशाकांक्ष्याज्ञानास्य कारणता इत्यादिरीत्या समासव्यासा
 नुसानुरोधेनाष्टविधविशिष्यधर्मस्य कार्यता वच्छेदकत्वापेक्षया अन्यतरत्वेन कार्यकारणभावेऽभेदस
 म्वन्धेन नीलप्रकारकघटविशेष्यकबुद्धित्वस्यैकस्यैव कार्यकत्वेऽतिगौरवतया गुरुधर्मस्य कारणता वच्छे
 दकत्वेपि गौरवानवकाश इति चेन्न प्रयोज्यप्रयोजकभावानुरोधेनाव्यवहितोत्तरत्वघटितकार्यकारणभाव
 स्यावश्यकतया अन्यतरसत्त्वेन कार्यकारणभावस्य निष्प्रयोजनत्वात् तथा हि सर्वत्र सामान्यरूपेणाकार्य
 कारणभावेऽस्ति तत्राद्यो यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रतिदराडत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वं द्वितीयतद्दुटोत्पत्तिप्रतिदराड

उम.
३२

स्यकारणात्वंतत्राद्यस्तु अरण्यस्यदराडस्यकारणात्त्वद्युदासायावश्यवेवमन्तयः अन्यथासामान्यरूपेणाद्यत्वा
वच्छिन्नं प्रतिदराडत्वावच्छिन्नस्यकारणात्वमित्युक्तौ घटरूपकार्याव्यवहितप्राकक्षणावच्छेदेनसमाना
धिकरणात्तनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यतस्मिन्नपिदराडपिसत्त्वादरण्यस्यदराडस्यापिस्व
निष्ठकारणात्वंदुर्वोरमेवस्यात् तस्मात्तदुदं प्रतिदराडस्यकारणात्वमितिरीत्याविशेषरूपेणावश्यकार्य
कारणाभावोवाच्यः एवञ्चोक्तविशेषरूपेणाकार्यकारणाभावसत्त्वात् सर्वत्रनिर्वोहस्यसौलभ्येनसामान्य
रूपेणाकार्यकारणाभावस्तु यादृशरीत्याप्रयोज्यप्रयोजकभावेलाघवार्थमेवतद्यथासामान्यरूपेणाकार्य
कारणाभावाभावेऽत्रघटाभावः किंप्रयोज्यः इत्युक्तौतदराडाभावप्रयोज्यतद्वदभावः किंप्रयोज्यः तद्वदभाव
भावप्रयोज्यइतिरीत्याअवन्नाभावस्यप्रयोजकत्वंवक्तव्यंस्यात् स्वीक्रियतेचसामान्यरूपेणाकार्यकारणा
भावेः अत्रघटाभावः किंप्रयोज्यः इत्युक्तौसामान्यरूपेणादराडाभावप्रयोज्यइत्येकविधाभावस्यैवप्रयोज

३२

कत्वमितिसर्वेषांसिद्धान्तः एवञ्चान्यतमत्वेनआकांक्षाज्ञानस्यकार्यकारणाभावेतादृशकार्यकारणाभावद
शायांनीलोद्यट इतिवाक्याव्यवहितोत्तरजायमानाभेदसंसर्गकशाब्दबोधाभावः किंप्रयोज्यइत्युक्तौप्रथमान्त
नीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तद्यटपदत्वरूपाकांभावप्रयोज्यः एवंनीलोद्यटमितिवाक्याज्जायमानतादृश
शाब्दबोधाभावः किंप्रयोज्यइत्युक्तौनिरुक्ताकांक्ष्याभावप्रयोज्यइतिरीत्यागुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्यानेकस्यप्रयोजकत्वकल्पनेगौरवमिति॥३३॥ अव्यवहितोत्तरत्वगर्भकार्यकारणाभावस्वीकारेनुनेदं
गौरवप्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तद्यटपदत्वरूपाकांक्ष्याज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानतादृश
शाब्दत्वस्यद्वितीयान्तनीलपदसमभिव्याहृतद्वितीयान्तद्यटपदत्वरूपाकांक्ष्याज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमा
नतादृशबुद्धित्ववद्भिन्नतयाप्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदोत्तरजायमानतादृशशाब्दबोधाभा
वोऽत्रकिंप्रयोज्यइत्युक्तौप्रथमान्तनीलपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तद्यटपदत्वरूपाकांक्ष्याभावप्रयोज्यइति

ओम्
३३

रीत्या एकविधाभावस्यैव लघुधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रयोजकत्वकल्पनात् तस्मादाकांक्षयाज्ञान
स्यान्यतमत्वेन कार्यकारणभावो न संभवति बुद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरत्वघटितकार्यकारणभावउक्तो ग्रंथकृता
अतएव शक्तिवादे अनुयोगिता नति न प्रशक्तत्वस्य शक्तेः कार्यकारणभावस्याकांक्षयाज्ञानस्यासंभवइत्युक्त
वन्त इति दिक् ॥३३॥ अथ नीलो घटः नीलघट इति द्विविधबोधसाधारणं स्वोत्तरसुपपदभिन्नपदानुत्तरत्व
विशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूपस्वाव्यवहितरत्वसम्बन्धेन नीलादिपदवत्सुवन्तघटादिपदवत्त्वमेवास्त्विति ग्रं
थस्याभेदसम्बन्धेन नीलप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रतिविशेषणावाचकपदविशिष्टसुवन्तविशेष्यवाचक
घटपदत्वरूपाकांक्षयाज्ञानस्य कारणात्ववैशिष्ट्यञ्च स्वोत्तरत्वस्वोत्तरसुपपदभिन्नपदानुत्तरत्वेतदुभयसम्ब
न्धेन न फलितार्थः तथाच एतद्रूपेण समासव्याससाधारणाकांक्षयाज्ञानयोः संग्रहसंभवति न चैवं आकां
क्षयाज्ञानस्य कारणात्वे नीलस्य घट इति वाक्यात् अभेदन्वयापत्तिर्दुर्वारस्यात् विरुक्तेभयसम्बन्धेन विशेषणावा

३३

चक नीलपदविशिष्टविशेष्यवाचकसुवन्तघटपदत्वरूपाकांक्षयाज्ञानस्य तत्रापि सत्त्वादिति चेन्न निरुक्तशा
ब्दावच्छिन्नप्रतिविशेषणावाचकपदविशिष्टविशेष्यवाचकपदत्वरूपाकांक्षयाज्ञानस्य हेतुत्वात् वैशिष्ट्य
ञ्च स्वोत्तरत्वस्वोत्तरविभक्तिवृत्तिसुपपत्त्याप्यधर्मवद्विभक्तिः प्रव्यवहितपूर्ववत्त्वोभयसम्बन्धेनेत्यत्रैव ग
न्यकारस्य तात्पर्येण दोषात् तथाहि नीलस्य घट इत्यादौ विशेषणावाचक नीलपदोत्तरविभक्तिवृत्तिसुपप
त्त्याप्यजस्वरूपधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्ववत्त्वस्य स्वोत्तरत्वस्य विशेष्यवाचकपदे सत्त्वान्नाभेदान्वयाप
त्तिः नीलो घट इत्यादौ तु तादृशपदोत्तरविभक्तिवृत्तिसुपपत्त्याप्यसत्त्वरूपधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्ववत्त्वस्य
स्वोत्तरत्वस्य च विशेषणावाचकपदे सत्त्वादभेदान्वयोपपत्तिः गोवः कयणीत्यादिवाक्यादभेदान्वयोन स्यात् वि
शेषणावाचकवः कयणीपदाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेष्यवाचकगोपदेऽसत्त्वादिति ध्येयम् अभेदस्तादाम्यंतच्च स्व
वत्यसाधारणो धर्मः असाधारण्यञ्च एकमात्रवृत्तित्वं तच्च स्वसमानाधिकरणात् प्रतियोगिवृत्तित्वोभयस

उम०
३४

सम्बन्धेन भेदवैशिष्ट्यञ्च यत्तदन्वत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्मवविशेषराविभक्तेर्य इति भवाचार्याणां सि
द्धान्तः अत्र निरुक्तो भयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्वत्वं तादात्म्यमित्युक्तलक्षणो प्रादौ भेदः प्रतितः भेदत्वं
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तादात्म्यञ्च निरुक्तो भयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्व
त्वमिति भेदज्ञाने तादात्म्यज्ञानं पतितं तादात्म्यज्ञाने भेदज्ञानं प्रविष्टमित्यन्योन्याश्रयोदुःपरिहरणीयः यत्तु
येतदर्थमत्यन्ताभावविशिष्टान्यत्वं तादात्म्यवैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्
मित्यन्योन्याश्रयावकाश इति तत्तु च्यम् अत्यन्ताभावत्वं नित्यत्वे सति संसर्गाभावत्वं संसागाभावत्वं च भे
दभिन्नाभावत्वमिति तादात्म्यज्ञाने अत्यन्ताभावज्ञानमपेक्षितं अत्यन्ताभावे ज्ञाने भेदज्ञानमपेक्षितं भेदज्ञा
ने स्मृतादात्म्यज्ञानमपेक्षितमिति चक्रकापत्तेर्दुर्वीरत्वात् न च प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वमत्यन्ताभा
वत्वमिति नान्योन्याश्रयावकाश इति वाच्यम् विरोधित्वं किमिति प्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावरूपं तच्च भेद ३४

घटितमेव संभवति तत्रापि भेदत्वं किं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविरोधित्वमित्यन्योन्याश्रयतादवस्थादिति
चेन्न अभेदलक्षणाप्रविष्टभेदत्वमखरोडापाधिः स्वरूपसम्बन्धविशेषो अनुयोगितारूपो वा भेदाभावश्चेति ग
न्यकृतामभिप्रेतत्वात् तद्गुण्यकृदुक्तप्रकारेण एकमात्रवृत्तित्वं परिष्कृत्यते भेदविशिष्टान्यत्वमित्यादिना नन्वेवं
भेदाधिकरणाकभेदस्य भेदस्वरूपत्वेन तद्गुण्यव्यक्तिर्नैत्याकारकभेदेयः पदो नैत्याकारकभेदस्तस्य तद्गुण्यव्यक्ति
र्नैत्याकारकभेदस्यैव इति तद्व्यक्तिर्नैत्याकारकभेदं गृहीत्वा स्वप्रतियोगितद्व्यक्तिवृत्तित्वस्य स्वाधिकरणात्तद्व्य
क्तिवृत्तित्वस्य च सत्वात् निरुक्तो भयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वस्यैव तद्व्यक्तित्वे सत्वेन भेदविशिष्टान्यमप्रसिद्धमि
ति चेन्न हि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता सामानाधिकरण्यात्स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टभेदत्वावच्छिन्ना
ध्येयतानिरूपिताधिकरणात्तावद्वृत्तित्वो भयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टं यत्तदन्वत्वमेकमात्रवृत्तित्वमेव प्रकृतेः
क्षै १ मपदेन तद्व्यक्तित्वमिव सिद्धं तदवच्छिन्नाया तद्व्यक्तिर्नैत्याकारकभेदीयप्रतियोगिता तदधिकरणावृत्तित्वस्य

ओम्.
३५

तद्यत्किञ्चित्ते सत्त्वेन न प्रमेयं प्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वविशिष्टो यस्तद्यत्कि
र्नेत्याकारको भेदस्तादृशभेदत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणात्तायास्तद्यत्कावस्वीकारेणातादृशाधिक
रणात्तद्वृत्तित्वस्यासत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वात् उक्तोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वाभावेन विशिष्टान्यत्वस्य त
त्र सुलभत्वादेकमात्रवृत्तित्वं तद्यत्कि त्वस्य सुलभम् गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैकेऽपि गुरोः
गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तायाः प्रस्वीकारे तद्देशाधिकराभेदस्य भेदस्वरूपत्वेऽपि विशिष्टाधिकरणात्तायास्तत्रास्वी
कारेणानविपरीतशंकाया उद्भावनयदि च पूर्वस्य रावृत्तित्वविशिष्टतद्यत्किर्नेत्याकारकभेदमादाय तद्वृत्तेऽपि तद्वृ
त्तभेदसत्त्वेऽपि तन्निष्कोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वस्यैव सत्त्वेन पुनर्भेदविशिष्टान्यत्वमसिद्धिरित्युच्यते ॥
तदा स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वविशिष्टभेदत्वावच्छिन्नेत्यादिलक्षणाप्रविष्टभेदीयप्रतियोगिताया भेदकाला
वच्छिन्नत्वमिति दानेन प्रकृते पूर्वस्य रावृत्तित्वविशिष्टतद्यत्किर्नेत्याकारकभेदीयप्रतियोगितायां पूर्वस्य राका ३५

त्वावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणा घटकत्वात् शुद्धतद्यत्किर्नेत्याकारकभेदस्यैव तादृशतया त
द्भेदस्य च तद्यत्कावसत्त्वेन तद्यत्कि त्वे तद्यत्कि भेदविशिष्टान्यत्वमस्य ततया दोषाभावो बोध्यः एकस्मिन्नेव घटे प्र
त्यदेशावच्छेदेन तद्यत्किर्नेत्याकारकभेदसत्त्वेन तद्यत्कि त्वे भेदविशिष्टान्यत्वविरहेणासम्भवमभिया भेदीयप्रति
योगितायां देशानवच्छिन्नत्वेनापि विशेषणीया तथा सति नासम्भव इति ॥ यत्तु स्वसामानाधिकरण्यात् स्वप्रतियोगि
वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमेवास्तु पूर्वस्य रावृत्तित्वविशिष्टतद्यत्किर्नेत्याकारकभेदमादाया सम्भ
वस्तुन सम्भवति प्रतियोगिव्यधिकरणाभेदस्य विवक्षितत्वात् निरुक्तभेदस्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वेन तादृ
शभेदस्य लक्षणा घटकत्वादिति तत्रायं विकल्पः प्रतियोगिव्यधिकरणमित्यस्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तिवृत्त्यर्थः गिब
तत्र यदि किञ्चित्प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं ग्राहोऽस्ति त्रतियोग्यधिकरणा सामान्यावृत्तित्वं तत्रानाद्यः उक्तभेद
स्य यत्किञ्चित्पटादिरूपप्रतियोग्यधिकरणो वृत्तित्वेनोक्तदोषतादवस्थात् नान्यः सर्वेषां भेदानां यत्किञ्चित्प्रतियो

जोम
३६

अधिकरणावन्नित्वेनाप्रसिद्धत्वात् ततश्च निरुक्तदोषनिराकरणादनिरुक्तोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्व
मेवविवक्षितं तत्रापि देशकालानवच्छिन्नत्वनिवेशोपि सर्ववदोध्यः सनुद्धानीयथाश्रुतलसरांगरहीत्वा यथा
श्रुतदोषो निवार्यते ॥ स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरणयोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमेव तत् स्वसा
माधिकरणाप्यमित्यस्य स्वाधिकरणावन्नित्वमर्थः अथात्र वृत्तितायदिसम्बन्धसामान्येनोक्तौ तदा कालिकादि
सम्बन्धमादाय तद्वृत्तित्वमात्रे तद्वृत्तिर्नेत्याकारकभेदविशिष्टत्वसत्वात् विशिष्टान्यत्वाप्रसिद्धेः प्रसम्भ
वः स्यात् यदि च समवायसम्बन्धेनोक्तौ तदा प्रमेयत्वस्य समवायसम्बन्धेन कुत्राप्यवर्त्तमानतया भेदविशिष्टान्य
त्वेनासाधारण्यनर्गततया पटपरकप्रमेयपदान् प्रमेयो घट इत्यस्य प्रामाण्यापत्तेः यदि स्वरूपमात्रेणावृत्ति
त्वोक्तौ द्रव्यत्वस्यापि साधारणाधर्मो नर्गततया पटादिपरकद्रव्यशब्दात् द्रव्यं घट इत्यस्य प्रामाण्यापत्तिः यदि च
स्वरूपसमवायान्तरसम्बन्धेनोक्तौ यत्रैकस्यैव दरगुस्य घटे पटे च वृत्तित्वं तत्र घटोनेत्याकारकभेदविशिष्टान्य

३६

त्वेनासाधारणाधर्मो नर्गततया तादृशदण्डमादाय घटः पट इत्यस्य प्रामाण्यं स्यात् यद्येतादर्थं स्वरूपसमवा
यसंयोगान्यतमसम्बन्धेन वृत्तित्वोक्तौ तदा ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेन विषये वृत्तित्वेपि निरुक्तान्यतमसम्बन्धे
नावृत्तितया घटः पटश्चेत्याकारकज्ञानस्य निरुक्तासाधारणाधर्मो नर्गततया तादृशज्ञानमादाय घटः पट इत्य
स्य प्रामाण्यं स्यात् तदर्थं विषयताघटितान्यतमसम्बन्धेन वृत्तित्वोक्तौ तथा च विषयतासम्बन्धेन घटः पटश्चे
त्यादिज्ञानस्य पटादि साधारणतया निरुक्तसाधारण्यभावात्तापत्तिरित्युच्यते तदा प्राकाशस्यापि निरुक्तान्यतमस
म्बन्धेन कुत्राप्यवर्त्तमानतया निरुक्तासाधारण्यनर्गत्वेनाकाशस्यैकमात्रवृत्तित्वं स्यादेतदर्थमवच्छेदकत्वसम्ब
न्धस्यापि अन्यतमानर्गतप्रवेशात् तथा च स्वरूपसंयोगसमवायविषयता अवच्छेदकत्वान्यतमसम्बन्धेन व
ृत्तित्वैकात्म्यस्य सर्वत्राप्यवृत्तित्वेन भेदविशिष्टान्यत्वात् तस्यैकमात्रवृत्तित्वापत्तेर्दुर्वारत्वं स्यात् इत्यादिरीत्या
ऽनवस्थापतेर्दुर्वारकोऽवृत्तितावच्छेदकसम्बन्ध इति चेच्छ्रुत्वा स्वरूपसमवायसंयोगविषयतान्यतमसम्बन्ध

ओम्
३७

चिह्नं

स्यैववृत्तिता वच्छेदकसम्बन्धत्वमस्तु प्राकाशादावतिप्रसङ्गस्तुभेदविशिष्टान्यवर्मेनित्यद्रव्यातिरिक्तत्वविशेषरादाने
नानिप्रसङ्गाभावादिति चेन्नराज्ञो निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन पुरुषे घटे चाऽपि सत्त्वेन घट इत्याकारकभेदमादाय निरुक्ता
न्यतमसम्बन्धेन पुरुषप्रतियोगिकभेदाधिकरणा घटे राज्ञोऽसत्त्वेन स्वसामानाधिकरण्याभावा निरुक्तो भयसम्बन्धेन
भेदविशिष्टान्यत्वस्य सत्त्वेन एकमात्रवृत्तित्वापत्तौ राजरूपसम्बन्धेन पुरुषो घट इत्यादिप्रयोमापत्तेर्दुर्वारत्वात् य
नुभेदविशिष्टत्वमेव तत्वं वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वविशिष्टान्यत्वोभयसम्बन्धेन सत्त्वस्य घटकवैशिष्ट्यञ्च
स्वसामानाधिकरण्यास्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन तत्र स्वप्रतियोगिवृत्तित्वघटकवृत्तिता स्वरूपसम्बन्धा
वच्छिन्ना ग्राह्या वैशिष्ट्यकुक्षिप्रविष्टस्वाधिकरणा वृत्तिता स्वरूपसम्बन्धा वच्छिन्नैव ग्राह्येति घटत्वे निरुक्तो भय
सम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वस्य सत्त्वेपि स्वप्रतियोगि घटव्यक्तौ स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वान्निरुक्तो भय
सम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वाभावा नैकमात्रवृत्तित्वं प्रमेयत्वे तु स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सत्त्वेपि स्वसामानाधिकरण्या

३७

भेदः ३

स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेन विशिष्टान्यत्वाभावान्निरुक्तो भयसम्बन्धेन भेदवि
शिष्टत्वस्यासत्त्वेनैकमात्रवृत्तित्वापत्तेः शंका एव मन्यन्नापि स्वरूपसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिवृत्तित्वाभावप्रयोज्य
प्रथमसम्बन्धाभावप्रयोज्य विशिष्टत्वाभावसंशयातिव्याप्तिर्वोरणीयानद्व्यक्तित्वस्य तद्दुष्टव्यक्तिर्नैत्याकारक
भेदप्रतियोगितद्दुष्टव्यक्तौ स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वेन स्वप्रतियोगिवृत्तित्वमस्ति एवं स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वे
पि स्वरूपसम्बन्धेन तद्व्यक्तिभेदाधिकरणान्यघटेऽसत्त्वात् स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरणोभयसम्ब
न्धेन भेदविशिष्टत्वस्याभावेन भेदविशिष्टान्यत्वस्य सुलभत्वमित्येकमात्रवृत्तित्वं संपन्नमिति न कुत्रापि दोष इति
चेन्न घटत्वा वच्छिन्नविषयताया एकमात्रवृत्तित्वापत्तेः तथा हि स्वं घटो नेत्याकारकभेदस्तत्प्रतियोगिवृत्तित्व
मस्ति एवं सम्बन्धकुक्षिप्रविष्टस्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सत्त्वेपि स्वाधिकरणापटवृत्तित्वस्य तादृशविषयताया
सत्त्वेन स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरणोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वस्यापि सत्त्वान्निरुक्तो भ

उम.
३८

समसम्बन्धेन भेदविशिष्टं घटत्वावच्छिन्नविषयतायामक्षतमित्येकमात्रवृत्तित्वं स्पष्टैव गुरुचरणास्तु स्वसमा
नाधिकरणास्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्वत्त्वमेकतत्त्वं स्वाधिकरणावृत्तितास्वरू
पसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नैव ग्राह्या भेदविशिष्टान्यत्वमित्यत्रान्योभेदविशिष्टः सच प्रममोपस्थितत्वा
द्भेदविशिष्टप्रतियोगिकः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नावच्छेदकताकानुयोगिताकश्च ग्राह्यः तथाच भे
दविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नानिरवच्छिन्नावच्छेदकताकानुयोगिकोभेद
स्तद्वत्तत्त्वम् दण्डघटज्ञानादीनां वारं वारं स्वयमूहनीयं वस्तु तस्तु भेदविशिष्टान्यत्वं तत्त्वं वैशिष्ट्यं च स्वसामाना
धिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन उभयत्र वृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नैव ग्राह्या भेदविशिष्टान्य
श्च स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वविशिष्टो ग्राह्यः एवञ्च निरुक्तोभयसम्बन्धेन घटत्वे भेदविशिष्टान्यत्वस्य सत्त्वेऽपि स्व
रूपसम्बन्धेन वृत्तित्वान्न तस्यैकमात्रवृत्तित्वं प्रमेयत्वस्य तु स्वरूपसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधि

३८

करणेभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वसत्त्वेन भेदविशिष्टान्यत्वविरहान्नैकमात्रवृत्तित्वप्रसङ्गः दण्डज्ञानादीनां
भेदविशिष्टान्यत्वसत्त्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वविरहान्नातिप्रसङ्गः तद्वृत्तित्वस्य च निरुक्तोभयसम्बन्धेन भे
दविशिष्टान्यत्वे सति स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वविशिष्टत्वस्य च सत्त्वं निरुक्तैकमात्रवृत्तित्वं सुलभं न कुत्रापि दोषः
उभयविधक्षरो पूर्वक्षरावृत्तित्वविशिष्टतद्वृत्तिर्नैत्याकारकभेदमादाय भेदाधिकरणाभेदमादाय यदि दूषणोप
तैत्तदा पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं तत्त्वं देशकालानवच्छिन्नत्वमपि निरुक्तप्रतियोगितायां देयमन्या
त्पूर्वं पूर्वदित्याहुः अभावघटितक्षरास्य तत्त्वे तु निरुक्तरित्या सर्वाणि दूषणानि तत्र द्वारणानि च तथैव ज्ञेयानीति
कृतं पल्लवितेन ननु नीलो घट इत्यत्र च यथा समवायसम्बन्धावच्छिन्नैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठवि
शेष्यताशालिशाब्दबोधो जायते तथैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनीलनिष्ठविशेष्यताशालिवोधः कस्मान्न इत्य
तम्राह तदर्थकपदोत्तरसंख्याबोधने प्रभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थनिष्ठविशेष्यताशालिवोधसा

उम.
३८

मग्यपेक्ष्यतेति एवञ्च घटे अभेदसम्बन्धावच्छिन्न नीलत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नाया नीलत्वावच्छिन्नप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतातादृशविशेष्यताशालिवोधसामग्याः सत्वेनलक्षणासम्बन्धः नीले अभेदसम्बन्धावच्छि
न्नप्रकारतासम्बन्धेनैवशाब्दबोधसामग्याः सत्वेनतादृशप्रकारताभिन्नविशेष्यताशालिशाब्दबोधसामग्याः स
सत्त्वानैकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनीलनिष्ठविशेष्यताकोबोधः ननुनीलघटयोरैकोनभेदसम्बन्धावच्छिन्ना
प्रकारताभिन्नाविशेष्यतासम्बन्धेनशाब्दबोधसामग्रीघटेऽस्तीतिनीलेनास्तीतिवाधितंनचाभेदसम्बन्धावच्छि
न्नायाप्रकारतातादृशप्रकारतासमानाधिकरणाविशेष्यतासम्बन्धेनशाब्दबोधसामग्रीअपेक्षितानिरुक्तदिशा
नीलेयाविशेष्यतासम्बन्धेनशाब्दबोधसामग्रीसानतादृशविशेष्यतासम्बन्धेनअपितुअभेदसम्बन्धावच्छि
न्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतासमानाधिकरणाविशेष्यतासम्बन्धेनैवेतिनकश्चिद्दोषइतिवाच्यं नीलघट
योरैकोनतादृशप्रकारताविशेष्यतयोरधिकरणास्यैकतयाघटनिष्ठविशेष्यतायाअपिप्रकारतासमानाधि ३८

करणास्यच वाधितत्वात् एवञ्चसुवर्णसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितनीलनिष्ठविशेष्यताकबोधोद्वारइ
तिचेनैवं तदर्थकपदोत्तरविभक्त्यर्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिसं
ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेनशाब्दबोधसामग्याः अपेक्षितत्वात् वि
शेष्यतावैशिष्ट्यञ्चविशेष्यतायास्यावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वत्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभेदसम्बन्धाव
च्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वत्वेतरत्वेनतुतयसम्बन्धेनप्रकृतेसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतातादृशविशेष्य
तावच्छेदकरूपं नीलत्वं तदवच्छिन्नत्वं अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्य
तायान्नास्तीतिपूर्वोक्तदिशाएतादृशविशेष्यतासम्बन्धेनशाब्दसामग्रीनीलपदासत्वेपिनक्षतिः नीलत्वावच्छि
न्नप्रकारतायावैशिष्ट्यवारणायत्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभेदसम्बन्धेत्यादिसम्बन्धस्यनिवेशः स्वेतरत्वस्य
निवेशान्नत्वास्मिन्स्ववैशिष्ट्यमादायदोषः नन्वेवमपियत्रनीलघटतात्पर्येणप्रयुक्तं नीलपदंतत्रनीलपदार्थ

उ० म०
४०

स्वरूपपदार्थेऽप्राधेयतासम्बन्धेनान्वयः तन्नामर्थेऽप्राधानीत्यस्य रूपमिति वाच्यमस्ति नीलो घट इति वाक्यञ्चास्ति
तत्र नीलपदोत्तरसुबर्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितनीलत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टाविशेष्यताप्राधेयता
सम्बन्धावच्छिन्नाप्रकारतास्यविषयतातत्र स्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्न
त्वस्यत्वेतरत्वस्य स्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वान्निरुक्तबोधः केनापि परिहर्तुं न शक्यते इति चेन्न
त्वानयच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वरूपसम्बन्धस्यापि वैशिष्ट्यनिवेशेनादोषात् तथा हि त्वानवच्छेदकी
भूतः संसर्गः प्राधेयकत्वरूपस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव तादृशविषयतायामिति विशेष्यतायां संसर्गावच्छि
न्नत्वमेव नास्तीति भेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां त्वान
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि संपन्नमिति नाव्याप्तिः नन्वेवमपिराज्ञः पुरुष इत्यादौ राजादिपदोत्तररुसादि
विभक्त्यर्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितराजत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबोधस्य सर्वस्येष्टत्वात् भवन्मते सं

४०

ख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितराजत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां सत्त्वेऽपि त्वानवच्छेदकीभूतत्वस्वामिभावरूपस्तदवाः
च्छिन्नस्यैव सत्त्वेन चतुर्थसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वाभावादिति तादृशविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दसामग्र्याः राज्ञि
प्रसत्त्वान्निरुक्तबोधानापत्तिरिति चेन्न स्वेतरविभक्त्यर्थप्रकारकबोधजननेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्र
योजकपदोत्तरतत्तद्विभक्तिजन्योपस्थितेः कारणात्वमिति प्रकृतेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकराज
पदोत्तररुः सजन्योपस्थितेः सत्त्वान्निरुक्तदोषस्यास्तीकतरत्वात् न च वेदाः प्रमाणमित्यत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्न
प्रकारताप्रयोजकत्वमेव प्रमाणपदस्येति तत्रैकत्वप्रकारताकबोधो न स्यादिति वाच्यं स्वरूपसमवायान्तरस
म्बन्धावच्छिन्नैकत्वनिष्ठप्रकारताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्येव तादृशकारणात्वकल्पनेन प्रकृते एकत्वस्य
स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन बोधस्योपगंतव्यनयादोषाभावात् ॥ द्वित्वमित्यादौ विभक्त्यर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थसं
ख्यायाः प्रबोधवारणाय स्वरूपसम्बन्धस्य प्रवेशः अन्यथा गुणो गुणानङ्गीकारादिति सिद्धान्तस्य सत्त्वेन समवा

उ० म०
४१

यसमन्वयेनान्वयासम्भवादित्वस्यापेक्ष्यावुद्विषयत्वेनस्वरूपसम्बन्धेनैवान्वयइतिस्वरूपसम्बन्धा
वच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतितादृशानियमप्राप्तौद्वित्वंप्रमेयमित्यादौप्रभेदान्वस्यसत्त्वेपिस्व
रूपेणैकत्वनिष्ठप्रकारताकबुद्धित्वावच्छिन्नविशेष्यताकबोधस्यदुर्वारत्वात्तन्नेवमपिमेथिलीतस्यदाराइ
त्यादौप्रभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वमेवमेथिलीपदस्येतत्पदोत्तरस्वरूपसंख्यानिष्ठसमवाय
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधः कथमिति चेत्चेदुच्यतेविभक्त्यर्थसंख्यानिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्र
कारताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रभेदसंभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वविशेषणावाचककषरोत्तर
रविभक्तितात्पर्यकसंख्याविरुद्धसंख्याकर्मकविवक्षितत्वाभाववद्विभक्तिप्रकृतित्वेतदुभयरूपवत्परभिन्नप
दोत्तरविभक्तिजन्योपस्थितेः कारणात्वं प्रकृतेर्द्वयं विशेष्यवाचकेत्यादिलसरां पूर्ववत् निरुक्तदिशासिद्धा
निकपरमिति तथात्र प्रथमसम्बन्धस्यसत्त्वेपिद्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वात्तादृशपदभिन्नपदंमेथिलीपदंतत्पदो

४१

त्तरस्वपदजन्योपस्थितौसत्त्वान्नक्वाप्यनुपपत्तिरिति एवमत्र स्वयंमूहनीयम् = प्राकांक्षाज्ञानस्यकारणातावि
चारावसरेविषयमनिवेश्यसमासव्याससाधारणानुगतप्राकांक्ष्याज्ञानकल्पेनसंसर्गतावादीनांगौरवाभावेपिता
दृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे उभययोग्यताज्ञानस्यकारणाताकल्पेनगौरवंदुर्वारमेव तद्यथा समासस्यलेस्वत्वस
म्बन्धावच्छिन्नराजसत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिस्व
त्वसम्बन्धेनराजप्रकारकयोग्यताज्ञानस्याभेदसम्बन्धेनराजसम्बन्धिप्रकारकबुद्धिंप्रतितत्सम्बन्धेनराजसन्धिप्र
कारकयोग्यताज्ञानस्यचकारणाताद्वयंसंसर्गतावादिनाकल्पनीयाप्रकारतावादिनातुप्रभेदसम्बन्धेनराजसम्ब
न्धावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रभेदसम्बन्धेनराजसम्बन्धिप्रकारकयोग्यताज्ञानस्यैकस्यैव
समासस्यलेकल्पनीयतयेतिलाघवमिति॥ नचराज्ञः पुरुषइतिवाक्येस्वरूपसम्बन्धेनराजस्वत्वप्रकारकपुरुष
विशेष्यकशाब्दबोधंप्रतिस्वरूपसम्बन्धेनराजस्वत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानस्यकारणात्वं एवंनिरूपितत्वसम्बन्धो

उमः
४२

नराजप्रकारतानिरूपितस्वत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिनिरूपितत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकयोग्यताज्ञानस्यकारणात्त्व
मितिकृत्वाकारणात्तादृशकारणतावादिनापिबन्धकथंलाघवंतेषानिमितिइयानेवविशेष्यकोकोयत्संसर्गतावादि
नांसमासस्यत्वेकारणात्तादृशकल्पनंप्रकारतावादिनानुव्यासस्यत्वेइतिवाच्यं यत्रराजपदस्यराजत्वेनलस
णात्तत्रराज्ञःपुरुषेइतिवाक्यजन्यस्वरूपसम्बन्धेननराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिसंसर्ग
तावादिनामपितादृशयोग्यताज्ञानस्यकारणात्तादृशकल्पनीयतयातदंशेसाम्यादिष्यतेनचैवंपूर्वोक्तदिशा
प्रपूर्वमिति यत्तुस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिस्वत्वसम्बन्धेनराजप्र
कारतानिरूपितपुरुषविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्यकारणात्त्वकल्पनैवकल्प्यतेएवञ्चाभेदसम्बन्धावच्छि
न्नराजस्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषविशेष्यताकशाब्दबुद्धिप्रतिएकंकल्पनीयंस्वत्वसंसर्गकबुद्धिं
प्रतिएकंकल्पनीयंस्वरूपसंसर्गकराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतितु उभयादि ४२

नाकल्पनीयमितिनिरूपितत्वसंसर्गकराजप्रकारकशाब्दबुद्धिप्रतिपूर्वपूर्वप्रकारताकल्पनीयंस्वत्वसंस
र्गकराजप्रकारकशाब्दबुद्धिप्रतिसंसर्गतावादिनाकल्पनीयासमासव्याससाधारणमेकंयोग्यताज्ञानस्य
कारणात्त्वंप्रकारतावादिनाकल्पयितुंनशक्यतेउभयविधवाक्यजन्यशाब्दबुद्धित्वस्ययोग्यताज्ञायेकका
रणात्तावच्छेदकत्वंवर्षसहस्रेणापिकल्पयित्वात् इतिनुसंसर्गतावादिनागौरवमिति तन्नराज्ञःपुरुषइत्या
दौषध्यादेः सत्वेलाक्षणाग्रहदशायांज्ञायमाननिरूपितत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकस्वत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिं
प्रतिनिरूपितत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकस्वत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिनिरूपितत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकस्व
त्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिनिरूपितत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकस्वत्वविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्यकारणा
त्त्वमवश्यं बन्धक्यतयातेनैवप्रकारतावादिनामपिनिर्वाहेणसत्त्वसंसर्गकबुद्धिप्रतिप्रतिरिक्तकारणात्ताक
ल्पनस्यसंसर्गतावादिनांगौरवंदुर्वारत्वादितिचेत्सत्यंइसपदस्यपुरुषेलाक्षणाग्रहदशायांराज्ञइतिवा

ओम्
४३

क्यात् स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिम्प्रतिस्वत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकपुरुषवि
शेष्यकयोग्यताज्ञानस्यापिकारणात्त्वादिनापिकल्पनीयत्वेनगौरवानवकाशः यत्तुसमासव्यास
कारणासाधारणयोग्यताज्ञानस्यस्वत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिम्प्रतियोग्यता
ज्ञानस्यैकरूपेणानुगतंनशक्यतेवक्तुंतादृशयोग्यताज्ञानदशायांराज्ञःपुरुषइतिवाक्यात् स्वत्वसम्बन्धे
नराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापत्तेः नचतादृशशाब्दबुद्धिं प्रतिष्ठाप्यराजपदाव्यवहितपु
रुषपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानस्यकारणात्तस्यासद्भावादेवनप्रकृतेतदापत्तेः शंकेतिवाच्यंराज्ञःपुरुषइति
वाक्यादपिस्वत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधस्यजायमानत्वेनतादृशकारणास्यासत्त्वेपिप
रस्परजन्यबोधे व्यभिचारवारणायराज्ञःपुरुषइतिवाक्याव्यवहितोत्तरजायमाननिरुक्तशाब्दबोधं
प्रतिराजपदाव्यवहितोरपुरुषपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानंकारणमित्येवंरूपेणकार्यकारणभावस्यव ४३

कृतव्यतयाराजपुरुषइतिवाक्याव्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबुद्धित्वस्यतादृशकार्यतावच्छेदकानाका
नत्वेनतादृशशाब्दबुद्धिम्प्रतितस्याहेतुत्वात् नापिव्यापकधर्मावच्छिन्नकार्यजननेव्याप्यधर्माव
च्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्याः पेक्षितत्वमितिरीतिनिरुक्तपाद्यमानशाब्दबुद्धिं प्रतितादृश्याप्याकांक्षाज्ञा
नस्यापेक्षितत्वंसंभवतितादृतेरुटितिनिराकृतत्वादितिचेन्नरसत्तु यत्पुनराजपदाव्यवहितोत्तरजाय
मानस्वत्वसम्बन्धेनराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबुद्धित्वस्यापाद्यतावच्छेदकरूपव्याप्यतयाव्यापकध
र्मावच्छिन्नकार्यजननीयेव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्र्या अपेक्षितत्वेनतादृशशाब्दबो
धपदेनयत्पुनराजपदाव्यवहितोरपुरुषपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानस्यापेक्षितत्वेनराजापुरुषइतिवाक्यतस्मा
दृशोपपत्तेरयोगात् नचतादृशपक्षिवारणाययत्पुनराजपदोत्तरपुरुषपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानीयकार्य
तावच्छेदककोटौविषयनिवेशस्यावकतयाशक्तित्वात्तद्वशात्तादृशकार्यतावच्छेदकस्यानन्त्येतादृ

ओम्.

४४

शकार्यतावच्छेदकभेदात्संसर्गतावादिना तादृशयोग्यताज्ञानस्यानन्तकारणाताकल्पनीयत्वेन गौरवंदुर्वीरं
प्रकारतावादिमते तु तादृशस्य लीययोग्यताज्ञानीयकार्यतावच्छेदधर्मस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यादापाद्यमान
शाब्दबुद्धावसम्भेनायत्तसंभवात्तादृशकांक्षाज्ञीयकार्यतावच्छेदककोटौ विषयनिवेशस्यानावश्यकतया ता
दृशकांक्षाज्ञानस्य शक्तित्वस्य राज्ञा भेदेनानन्तकारणाताकल्पनं संभवति अपि तु यद्यनराजपदाव्यवहितो न
रपुरुषपदत्वरूपाकांक्षा नाव्यवहितो नराजायमानशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतितादृशकांक्षाज्ञानस्य का
रणमिति रीत्या कार्यकारणभावकल्पनेनैकैव कारणाताकल्पनमित्यतीव लाघवमापातीति वाच्यम् राज
पदस्य राजस्वत्वेन स राजा गृहदशायां राजपुरुष इति वाक्यादापाद्यमानस्य स्वरूपसम्बन्धेन राजस्वत्वप्रका
रकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधस्य तत्स्य लीययोग्यताज्ञानीयकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तदापत्तेः सम्भ
वेन शादृशज्ञानीयकार्यतावच्छेदककोटौ विषयनिवेशस्यावश्यकतया शक्तित्वस्य राज्ञा भेदेन तादृशा ४४

कांक्षाज्ञानस्यानन्तकारणाताकल्पनस्योभयवादिनां तुल्यत्वादिति ध्येयम् अत्र केचित् योग्यताकारणातायां संस
र्गतावादिना मुक्तगुत्या गौरवाभावेऽपि राजपुरुष इति वाक्यं स्वत्वसंबन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधेन न
कपरमिति तात्पर्यायविशेष्यतावदेवं अभेदसम्बन्धेन राजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधजनकपरमिति
तात्पर्यायविशेष्यतावदित्येतन्नात्पर्यद्वयस्य कारणाताकल्पनेन गौरवंदुर्वीरं ॥ प्रकारतावादिनान्तु तद्वर्त्मिकतात्प
र्यज्ञानस्यैव कारणाता अभेदसम्बन्धेन राजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्याय
विशेष्यतावद्राजपुरुष इति वाक्यमित्याकारकस्योच्यते इति तन्मते लाघवम् न च समासव्याससाधारणं स्व
त्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दज
नकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानकारणमित्येव रूपेणैव कारणात्वं कल्प्यते संसर्गतावादिभिरिति नोक्तगौरवावकाश
इति वाच्यम् नरपुरुष इत्येतद्वर्त्मिकतात्पर्यज्ञानदशायां राजपुरुष इति वाक्याच्छाब्दबोधापत्तेः न च राजपदाव्यव

उम.
४५

हितोत्तरपुरुषपदत्वरूपाकास्याज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबोधं प्रतिराजपुरुष इत्येतद्वर्त्मिक इत्येतज्ज्ञात-
य्यज्ञानंकारणमित्येकेनैरूपेणाभेदसम्बन्धेन राजसम्बन्धि प्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रतिस्वत्वस-
म्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रतितात्पर्य्यज्ञानज्ञानस्यकारणाताकल्पयितुं शक्य इति मन्य-
ते गौरवमिति वाच्यम् अभेदसम्बन्धेन राजविशिष्टः पुरुष इति योग्यताज्ञानादिसत्त्वेस्वत्वसम्बन्धेन राजप्रका-
रकपुरुषविशेष्यताकतद्वर्त्मिकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्य्यज्ञानदशायां अभेदसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरु-
षविशेष्यकशाब्दबोधापत्तेः यत्तु अभेदसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति अभेदसम्बन्धेन
राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वेनोच्चरितन्तुराजपदमेवंस्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकशाब्द-
बुद्धिं प्रतिस्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकबोधजनकत्वेनोच्चरितं राजपदमित्येवान्तरतात्पर्य्यज्ञानस्यकारणाता-
स्योकारेणानान्यविधतात्पर्य्यज्ञानसत्त्वेनान्यविधशाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न राजपुरुष इति वाक्यं स्वत्वसम्ब- ४५

न्यावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबोधजनकत्वेनोच्चरितमित्या-
कारकतद्वर्त्मिकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकतात्पर्य्यज्ञानस्यतद्वर्त्म्यावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपिततद्वर्त्म्यावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिकारणमित्यादिकल्पनैवतात्पर्य्यज्ञानस्यकारणा-
तायावक्तव्यत्वात् अन्यथा उक्तराजपुरुषत्वरूपानुपूर्व्यावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेनोच्चरिततात्पर्य्यज्ञानस्यका-
रणात्वे यत्रवक्ताएकराजपुरुष इति वाक्यं स्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधजनकत्वेनोच्चरि-
तं अपरञ्च तद्वाक्यं अभेदसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यताकबोधकत्वेनोच्चरितं तत्तद्वोधोभयविष-
यकशाब्दबोधानुपपत्तिरेकधर्मिकस्यैकार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्य्यजन्यप्रपञ्चविशेष्य-
कशाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकताया सर्वानुभवसिद्धत्वादिति वदन्ति तन्नुच्यते तन्न च्युक्तिरिति न तात्पर्य्यज्ञानस्य
कारणात्वे तन्न च्युक्तीनामानन्त्यादुभयमनेपि तात्पर्य्यज्ञानस्यकारणातायाः कल्पनीयत्वात् संसर्गतावदीनां

ओम्

४६

स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रतिराजपुरुषधर्मिकतान्पर्यज्ञान
स्यैककारणताप्रकारतावादीनान्तु तत्स्थलेऽभेदसम्बन्धेनराजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धि
म्प्रतिराजपुरुषधर्मिकतान्पर्यज्ञानस्यकारणताकल्पनीयेत्यन्यदेतत् राजपुरुषइत्यादौप्रसिद्धस्यरा
जप्रकारकस्वत्वसंसर्गकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधसामग्रीमादायराजापुरुषइत्यादावपिनादृशशाब्दो
धापन्निरित्याशंक्यतत्स्थलीयराजपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपानपूर्वीरूपज्ञानस्यासत्त्वान्नतदापन्निरितिस
माहितसंसर्गतावादिना तत्रप्रकारतावादिनानिरुक्तानुपूर्वीघटितकार्यकारणभावस्तुप्रकृतिप्रत्ययो
रेवत्कृत्तः प्रातिपदिकयोस्तुनकुत्रापिकल्प्यतेचेदिदमेवापूर्वकल्पनीयंभवतामिति नचेत्यादिदूषणंदत्तं॥
ततश्चसंसर्गतावादिनायत्रराजपदस्यराजसम्बन्धिनिलक्षणातत्राभेदसंसर्गकराजसम्बन्धिप्रकारकपु
रुषविशेष्यकशाब्दबोधसामग्रीवलात्तराज्ञःपुरुषइत्येतद्वाक्यघटकराजपदस्ययत्रराजसम्बन्धनित्तस ४६

राजवक्ष्यर्थस्तुस्वत्वं तत्राभेदसंसर्गकराजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधवारणायनिरुक्तका
र्यकारणभावस्यभवद्विरिपिस्वीकरणीयत्वात् अस्माभिस्तुभेदान्वबोधएवस्वीकर्त्तव्यइत्युत्तरंदत्तंभवन्मतेपि
इत्यादिपुनःप्रकारतावादिना यत्रराजपदस्यराजसम्बन्धिनिलक्षणांकृत्वापञ्चात्कर्मधारयस्तद्विद्विरप्य
भेदसंसर्गकराजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधापन्निसंपत्तयेसमासस्थलेनिरुक्तकार्यकार
णभावःकल्पनीयः अस्माभिस्तुलक्षणांकृत्वावक्षीतपुरुषएवस्वीकर्त्तव्यइति भेदान्वयबोधेनिरुक्तकार्यका
रणभावकल्पनेनभवतांगौरवमित्युक्तंनचेत्यादिना तत्रसंसर्गतावादिना नृपपुरुषइत्यादौराजपदाव्यवहि
तोत्तरपुरुषपदत्वरूपाकोक्षाज्ञानस्यैकस्याप्यभावात्स्वरूपसम्बन्धेनराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यक
शाब्दबुद्धित्वस्यचसत्वादितिव्यभिचारवारणायभवद्विरार्थस्माभिरपिविषयमनिवेश्यराजपदाव्यवहितोत्तर
पुरुषपदत्वरूपाकोक्षाज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधंप्रतितादृशकां

उम
४७

ज्ञानस्य कारणात्वमिति कल्पनीयतया कुत्राप्यायते रभावेनानपूर्वी ज्ञानस्य भेदान्वयो हेतुता कल्पनस्य प्र
योजनाभावादित्युत्तरं कृतं न चोभयमत्र इत्यादिना अग्ने च न किञ्चिदौ रवं लाघवञ्च विचारितस्तत्र युक्तम् स्व
त्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकसमस्तपदजन्यराजोपस्थितिरधिका कल्पनीया एवं यथा कांक्षाज्ञा
नस्य कार्यकारणाभावः कल्पितस्तथा तात्पर्यज्ञानस्य कल्पयितुं शक्यस्तत्र विषयनिवेशस्यावश्यकत्वात् त
था च राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदाव्यवहितोत्तरजायमानस्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यक
शाब्दबुद्धिप्रतिस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकतात्पर्यज्ञानं कारणां एवं राजपदाव्यवहितोत्तर
पुरुषपदाव्यवहितोत्तरजायमानाभेदसंसर्गकराजसंबन्धि प्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिरा
जसम्बन्धिप्रकारकाभेदसंसर्गकपुरुषविशेष्यकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति समासस्थले लक्षणाभेदेन ता
त्पर्यज्ञानीयत्वे द्विविधकार्यतावच्छेदकरूपस्य कारणातावच्छेदकरूपस्य च कल्पनीयत्वेन गौरवात् ॥ ४७

अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ दातुं नैव शक्यः व्यभिचारस्य कुजाप्यसत्त्वात् न च राजपदाव्यवहितो
त्तरत्वस्य जायमानराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रतिराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकतात्पर्यज्ञानस्य
कारणात्वमेकं तादृशशाब्दबुद्धिप्रतिराजसम्बन्धिप्रकारकपुरुषविशेष्यकतात्पर्यज्ञानस्य कारणात्वमिति का
र्यतावच्छेदकस्यैकत्वेन द्विविधकार्यकारणाभावः कल्पनीय इति वाच्यम् कार्यतावच्छेदकस्यैकत्वेऽपि लक्ष
णानुरोधेन एकधर्मावच्छिन्नकार्यप्रतिद्विविधकारणात्वस्य स्वीकारेण गौरवस्य दुर्वारत्वात् यत्तु स्वत्वस
म्बन्धेन राजप्रकारकशाब्दबुद्धिप्रतिस्वत्वसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकतात्पर्यज्ञानस्य कारणात्वम्
राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्लृप्ते नैव समासस्थलीयभेदान्वयबोधेऽपि निर्वाहः नापूर्वकल्पनीयमभेदस्य लेतुतुल्यमे
वेति दोष इत्युक्तस्तन्न एतस्य स्थलीयसामग्रीमादाय राजापुरुष इत्यादौ तादृशबोधापत्तेः वस्तुतस्तत्र राजपदाव्य
वहितोत्तरपुरुषपदाव्यवहितोत्तरजायमानराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधप्रतितात्पर्यज्ञानस्य कार

उम.
४८

रात्वं तच्च स्वधर्मिकं शास्त्रम् तेन यत्राभेदसंसर्गक नीलप्रकारक घटविशेष्यक नीलो घट इत्यत्र तद्वाक्य
धर्मिकतात्पर्यं ज्ञानदशायां राजपुरुष इत्येतद्विषयकांक्षाज्ञानादि घटितसामग्रीदशायां च राजपुरुष इत्या
दिवाक्यतो न निरुक्ततात्पर्यं ज्ञानमादाय राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबोधोपापत्तिरन्यथा राजपदा
व्यवहितोत्तरपुरुषपदा व्यवहितोत्तरजायमाननिरुक्तशाब्दबोधमप्रतितात्पर्यं ज्ञानस्य सत्त्वाच्छाब्दबोधा
पत्तिर्दुर्वीरौवस्यात् एवञ्च राजपुरुष इत्यादेर्विभक्त्या व्यवधानात् निरुक्तकार्यतावच्छेदकतानाक्रान्तत्वे
न तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधं प्रतितात्पर्यं ज्ञानस्य कारणात्वं कुत्राप्यल्लभ्यतया कारणाभावादेव न तत्र शा
ब्दबोधोपापत्तिः न च यत्र राजपुरुष इत्येतद्वाक्यधर्मिकाभेदसंसर्गक नीलप्रकारक घटविशेष्यताकं पुरुष इ
त्येतद्वाक्यधर्मिकं यत्र तात्पर्यं ज्ञानं वर्तते तत्रान्यकारणो च वर्तते तत्र राजपुरुष इति वाक्याच्छाब्दबोधोपापत्ति
दुर्वीरैवेति वक्ष्यमाणरीत्या वारणीयत्वात् तथा हि राजपुरुष इत्यादौ राजपदजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरजा

४८

यमानराजत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति राजपन्योपस्थितेः कारणात्वं एवं राजत्वावच्छिन्नविषय
कशाब्दबोधमप्रति राजपदं राजत्वावच्छिन्नविषयबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यं ज्ञानस्यापि कारणात्वं एव
ञ्च पदजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरजायमानपुरुषविषयकशाब्दबोधं प्रति पुरुषपदजन्योपस्थितेः कारणा
त्वमेवं पुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिमप्रति पुरुषपदं पुरुषविषयकबोधजनकत्वप्रकारककारणात्वमित्यन्ता
त्पर्यादिज्ञानस्यापि तात्पर्यविशेष्यतावदित्याकारकतात्पर्यं ज्ञानस्यापि विशिष्टराजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशा
ब्दबुद्धित्वावच्छिन्नमप्रति हेतुताया अवश्यं कल्पनीयतया स्वधर्मिकान्यविधतात्पर्यं ज्ञानस्य सत्त्वेऽपि नीलवि
षयकबोधेच्छयोच्चरितराजादिपदं राजत्वावच्छिन्नविषयकबोधेच्छयोच्चरितमित्याकारकतात्पर्यं
ज्ञानस्यासत्त्वेन नान्यविधतात्पर्यं ज्ञानमादाय नीलो घट इत्यादितात्पर्येणोच्चरितराजपुरुष इत्यादिवाक्याच्छाब्दबो
धोपापत्तिरेवञ्च राजपुरुष इत्यादौ तत्स्थलीयाभेदसंसर्गकशाब्दबोधस्यापि राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकतया तत्रा

ओम्
४८

पिनिरुक्ततात्पर्यकल्पनेनैवनिर्वाहइतिनानन्तकार्यकारणभावः कल्पनीयः नन्वेवमपिस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्न
राजत्वावच्छिन्नप्रकारकपुरुषविशेष्यकशाब्दबुद्धिमितिस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताकनिश्चयाभावप्रकारकनिश्च
यरूपयोग्यताज्ञानस्यकारणत्वं एवमभेदसम्बन्धावच्छिन्नराजसम्बन्धिस्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुष
निष्ठविशेष्यताकबुद्धिप्रतिभेदसम्बन्धावच्छिन्नराजसम्बन्धिस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वरूपसम्बन्धाव
च्छिन्नाभेदत्वावच्छिन्नप्रकारकपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयाभावप्रकारकनिश्चयरूपयोग्यता
ज्ञानस्यकारणत्वमिति समासव्याससाधारणमुभययोग्यताज्ञानस्यकारणत्वं कल्पनीयं संसर्गतावादिनामस्मा
कंत्वेकमेवेतिगौरवंतेषामितिचेन्न तद्वत्ताबुद्धिप्रतितद्भाववत्तानिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वमित्यत्रकृपतयाते
नैवनिर्वाहस्यसत्त्वेनयोग्यताज्ञानस्यकारणत्वस्वीकारेपि क्षतिविरहादिति संसर्गतावादीनान्नकिञ्चिदौ ४८

वमिति श्रीमद्गुरुवत्त्वाहुः इत्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे किं दूषणमित्युच्य
तेतदायत्रप्रथमाभावीयाधेयतावच्छेदकसम्बन्धस्योत्तरद्वितीयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धोभवा
तिइतिसर्वेषांसिद्धान्तः एवञ्चसत्त्वसंसर्गकबोधस्वीकर्तृतांमतेस्वरूपसम्बन्धेनराजाभाववान् पुरुषइत्या
दौप्रथमाभावीयाधेयतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वरूपः स एवद्वितीयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः स्यादिति स
एवार्थोपि स एववक्तव्यः सतु नैवसंभवतिस्वरूपादावेवमनुवर्ष्यत्वान्न तस्मान्प्रथमाभावः द्वितीयाभावादतिरि
क्त एवकल्पनीयः स्यात् ततश्चस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः प्रत्ययेत् इतितुकोऽतिरिक्तोभा
वः कल्पनीयइतिगौरवात् तस्माद्व्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नैवस्वीक्रियते द्र
व्यगच्छतिनाभावमित्यादौनिरूपितत्वसम्बन्धस्यतथात्वेपिअभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यदृष्टत्वादिति स
नसिनिधायाह इत्यनियामकसम्बन्धस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपीति अन्यथेतिस्वत्वादेः प्रकारतास्वीकारे

उम
५०

सोत्पत्यः तादृशसमभिव्याहारेणोत्पादिश्रयभावः षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदत्वरूपाकांक्षाघटित
शाब्दसामग्रीदशायां राजस्वत्वाभावान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दसामग्रीदशायाञ्च
शाब्दबोधो जजायते ननु प्रत्यक्षमिति भवन्मते स्वत्वसम्बन्धेन राजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्य बाधाभा
वस्य राज्ञः पुरुष इत्याकारकशाब्दबोधजनकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षकारणीभूतस्य स्वरूपसम्बन्धेन
राजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयस्य च विरोधाभावेन शाब्दबोधसामग्याः प्रतिबन्धकत्वन्न स्यात् तेन सम्बन्धेन
तद्वत्तावुद्धिं प्रति तेन सम्बन्धेनैव तद्वत्तावुद्धेः प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तस्याः निरुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्र
त्यक्षं प्रति राज्ञः पुरुष इत्याकारकशाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्वमित्यवश्यं कल्पनीयमिति गौरवम् स्वमते नि
रुक्तदोषमुद्धरति अस्मन्मतेत्याद्ययं भावः स्वरूपसम्बन्धेन राजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयाभावस्य षष्ठ्यन्त
राजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदत्वरूपाकांक्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्याः काररारूपस्य बाधाभावस्य निरुक्त ५०

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षजनकस्य स्वरूपसम्बन्धेन राजस्वत्वाभावप्रकारकनिश्चयस्य च एककला
वच्छेदेन स्थितेरसंभवात् तेन संबंधेन तद्वत्तावुद्धिं प्रति तेन सम्बन्धेन तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमित्येव भव
न्मते गौरवविरहात् निरुक्तशाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं मस्माकमिति ननु घट इत्याकारकशाब्दसा
मग्रीदशायां राज्ञः पुरुष इत्याकारकशाब्दसामग्रीदशायाञ्च एवं घट इत्याकारकशाब्दसामग्रीदशायां पट इत्या
कारकशाब्दसामग्रीदशायाञ्च शाब्दबोध एव जायते तदर्थं प्रकारतावादिनापि वक्तव्यं तत्र च शाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्व
मिति अस्माभिभिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वमित्यनुगतरूपेणोच्यते तच्च यत्र विशिष्टावगाहिप्रत्यक्षसा
मग्रीवर्त्तते तद्विषयक इच्छावर्त्तते राज्ञः पुरुष इत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दसामग्रीवर्त्तते तदिच्छाया उक्तेजकत्वा
त् शाब्दबोधो न जायते अपि तु प्रत्यक्षमेव जायते भवन्मते प्रत्यक्षं न स्यात् भिन्नविषयकत्वञ्च स्वानिरूपितविष
यतानिरूपकत्वं स्वशाब्दबोधोऽस्ति च घट इत्याकारकशाब्दबोधनिरूपिताया पदत्वावच्छिन्ना विषयता न

उम
५१

निरूपिकत्वं घटप्रत्यक्षस्य एवं राज्ञः पुरुष इत्याकारकशाब्दबोधनिरूपितत्वाभाववत् प्रभावत्वावच्छिन्ना
विषयतासु ग्रहरनिरुक्तत्वावच्छिन्नाविषयतानिरूपित्वे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षस्येति नाधिककल्प
नीयमिति अत आह अन्यादृशप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते निर्वाह इति भिन्नविषयकप्रत्यक्षस्य ली
यप्रतिबन्धकतया चेत्पर्यः स्वङ्गः सः शक्तिं दर्शयति अन्यप्रत्यक्षमित्यादि अयं भावः भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्र
तिभिन्नविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमिति स्वीकारे घट इत्याकारकसामग्रीदशायां घट इत्याका
रकप्रत्यक्षं जायतामिति इच्छायां च सन्त्यामिच्छायाः कामिनीजिज्ञासावत् सर्वेषां प्रतिबन्धकत्वेन प्रत्यक्ष
मेव जायते इदानीं भिन्नविषयकप्रत्यक्षस्य सत्त्वान्निरुक्तशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे स्यात् यदि च भि
न्नविषयकप्रत्यक्षं प्रतिभिन्नविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्ध
कत्वमित्युच्यते तदा घट इत्याकारकशाब्दसामग्रीवर्जते राजसत्त्वाभाववान् पुरुष सुन्दर इत्याकारकप्रत्यक्षं ५१

जायतामिति इच्छा घटितप्रत्यक्षसामग्रीवर्जते तत्काले राज्ञः पुरुष इत्याकारकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्ध
कत्वं दुर्वारमेव स्यादिति तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टतद्विषयकशाब्दसा
मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमिति विषयनिवेशस्यावश्यकत्वेन निरुक्तविशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशि
ष्टराज्ञः पुरुष इत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं संसर्गतावादिनयेति किञ्च भि
न्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वमित्युच्यमाने घटप्रत्यक्षं जायता
मितीच्छासत्वे तद्विषयकशाब्दसामग्र्याः सत्त्वे घट इत्याकारकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे इच्छा असत्त्वे राज्ञः पुरु
ष इत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दसामग्रीसत्त्वशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न स्यात्प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टस्य
शाब्दसामग्र्यासंभवादित्यने प्रतिबन्धकत्वं शाब्दसामग्र्या इति तस्मान्न तद्रूपेण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं त
तश्च पूर्वोक्तगौरवं दुर्वारमेवेति अथ भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति स्वविशिष्टशाब्दसामग्र्याप्रतिबन्धकत्वं वै

उम.
५२

विशिष्टत्वविषयकेच्छाभाववत्त्वस्य स्वजनकसामग्रीविशिष्टत्वप्रभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनत्वोभयरूपः सामग्यावैशिष्ट्यमपि सामग्याः निरुक्तोभयसम्बन्धेन बोध्यम् स्वविषयकप्रत्यक्ष्यचिकीर्षितं तदेव एवम्बधटइत्याकारकप्रत्यक्ष्यजायतामितीच्छासत्त्वेशाब्दसामग्रीसत्वे घटइत्याकारकप्रत्यक्ष्यसामग्रीसत्वे चिकीर्षितस्य तत्पटविषयकं तद्विषयकेच्छाभाववत्त्वस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन राज्ञः पुरुषइत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दसामग्र्यामस्ति एवं घटइत्याकारकप्रत्यक्ष्यजनिकाया सामग्री चक्षुः सन्निकर्षादि घटिता तद्विषयकप्रत्यक्ष्यमपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन निरुक्तशाब्दसामग्यस्तीति निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रत्यक्ष्यविशिष्टा सामग्री राज्ञः पुरुषइत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दसामग्री तस्याः प्रतिबन्धकत्वं निरुक्तविभिन्नविषयकप्रत्यक्ष्यं प्रतिज्ञातं च यन्निरुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्ष्यसामग्री तद्विषयकेच्छा च ततः राज्ञः पुरुषइत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दसामग्री दशायां निरुक्त

५२

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्ष्यं तद्विषयकेच्छाभाववत्त्वस्य शाब्दसामग्याः निरुक्तोभयसम्बन्धेनासत्त्वात् । द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेऽपि प्रथमसम्बन्धस्यासत्त्वात् निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्य शाब्दसामग्र्यामसत्त्वेन निरुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्ष्यं प्रति निरुक्तशाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्वमिति निरुक्तरित्यानुगतं रूपेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य सत्त्वे संसर्गतावादिर्नागौरवप्रदर्शनेन ग्रन्थकृतोक्तमसंगच्छते न च सनेरुक्तानुगतं रूपेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पने घटइत्याकारकप्रत्यक्ष्यदशायां राज्ञः पुरुषइत्याकारकशाब्दसामग्री दशायां च सा जायतामितीच्छासत्त्वेशाब्दसामग्याः प्रतिबन्धकत्वमिष्टस्तन्नासिध्येत् स्वविषयकेच्छाभाववत्त्वस्य शाब्दसामग्र्यासमत्वे निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वस्याभावदिति वाच्यं स्वविषयकेच्छाभाववत्त्वमित्यस्य स्थाने स्वनिष्ठं यत्प्रत्यक्ष्यत्वं तादृशप्रत्यक्ष्यत्वावच्छिन्नविषयता कत्वविशिष्टेच्छाभाववत्त्वमित्यस्य स्थाने न ज्ञानं जायतामित्याकारिकाया इच्छा तस्यां ज्ञानत्वावच्छिन्नविषयता कत्वैव सत्त्वेन स्ववृत्ति

ॐ न
५३

प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्यासद्भावात् न निरुक्तदोष इति वाच्यम् घट इत्याकारकप्रत्यक्षं जायतामिती
च्छायां सत्त्वांराजपुरुष इति शाब्दसामग्र्यान्वसत्यामितीच्छाया उतेजकत्वानापत्तेः नहि निरुक्तेच्छायाप्रत्यक्ष
त्वावच्छिन्नायां किञ्चिदपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वमस्तीतिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य स्वतोऽसद्भावात् नि
रुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टेच्छायाप्रसिद्धत्वेन तादृशेच्छाभाववत्त्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यादा
नेनादोषात् नहि प्रत्यक्षं जायतामित्याकारकेच्छीयोद्देश्यतायाप्रत्यक्षनिष्ठाया नापि सम्बन्धेनावच्छिन्नत्वाभा
वादितिकृत्वा समवायसम्बन्धेतरसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सुतरां सत्त्वेन स्वजनकसामग्रीसमानकालीनसा
मग्रीजन्यप्रत्यक्षोद्देश्यकत्वत्वाविषयत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टेच्छायाप्रत्यक्षं जायतामित्येवेच्छा
दृशेच्छाभाववत्त्वस्याशाब्दसामग्र्यामसत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्यासद्भावात् निरुक्तसामग्र्याः
विरुद्धप्रत्यक्षप्रतिप्रतिवन्धकत्वं यत्र च स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षं जायतामितीच्छावर्तते

५३

शाब्दसामग्रीचवर्तते तत्र समवायसम्बन्धः स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वरूपतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैवोद्देश्यता
यां सत्त्वेन निरुक्तेच्छीयोद्देश्यता गृहीतुं न शक्या अपितु उदासीनतादृशोद्देश्यताकत्वस्य निरुक्तेच्छायामसत्त्वे
प्रथमसम्बन्धस्य स्वविषयकत्वरूपस्य सत्त्वेपि द्वितीयसम्बन्धस्य स्वजनकसामग्रीत्यादेरसंभावान्निरुक्तोभय
सम्बन्धेन स्वविशिष्टा इच्छानप्रकृतेच्छाप्रपितु प्रसिद्धतादृशेच्छाभाववत्त्वनिरुक्तसामग्र्याः सत्त्वेन निरुक्तो
भयसम्बन्धेन स्वविशिष्टसामग्र्याः शाब्दबोधीया इच्छाप्रतिवन्धकत्वं संपन्नं एवं स्वाविषयनिरुक्तोभयसम्बन्धे
न स्वविशिष्टत्वस्य सद्भावात् प्रथमस्वजनकसामग्रीसमनत्वस्य स्थाने स्वानुद्देश्यकत्वमिति देयमन्यथाशाब्दाति
रिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वे विभिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याः सत्त्वशाब्दसामग्र्याः प्रति
वन्धकत्वमापद्येन इच्छीयविषयतायाः शाब्देऽपि सत्त्वेन स्वविषयकत्वस्येच्छायामसत्त्वात् प्रथमसम्बन्धाभाव
प्रयुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टा इच्छाप्रसिद्धा प्रसिद्धेच्छाभाववत्त्वस्य स्वजनकत्वस्य च तत्र सत्त्वेन कालि

उ०
५४

नसामग्रीजन्यप्रत्यक्षोद्देश्यकत्वस्वोद्देश्यकत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टविषयतायाः कुत्राप्यप्रसि-
द्धत्वेनतादृशेच्छाभाववत्त्वस्यसुतरामसिद्धत्वात्प्रथमसम्बन्धस्यसत्त्वेऽपिनिरुक्तोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टसा-
मग्याःप्रप्रतिबन्धकत्वात्किमपिशब्दसामग्याःप्रतिबन्धकत्वन्नस्यादितिचेत्तदास्वजनकसामग्रीकालीन
सामग्रीजन्यप्रत्यक्षोद्देश्यकत्वन्नोद्देश्यकत्वाभाववत्त्वनिरुक्तोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टायाइच्छातादृशेच्छा
भाववत्त्वसम्बन्धेनस्वाभाववत्त्वस्वजनकत्वनिरुक्तोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टत्वस्यसामग्यादानेनएता
दृशसम्बन्धस्यान्यत्रप्रसिद्धत्वेनविशिष्टेच्छायाप्रप्रसिद्धत्वेऽपिसतिविरहादितिबोध्यम् ततश्चस्वीयविषय
त्वाभाववत्त्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्वजनकविशिष्टसामग्रीजन्यत्वोभयसम्बन्धेनस्वविशिष्टप्रत्यक्षप्रतिस्वा-
विशिष्टसामग्याःप्रतिबन्धकत्वसामग्यावैशिष्ट्यचस्वजनकत्वत्वानुद्देश्यकत्वस्वजनकसामग्रीविशिष्टस-
मानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षीयायासमवायसम्बन्धेतरसम्बन्धावच्छिन्नोद्देश्यतादृशाशयताकत्वनि

५४